

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

idee

Nº 209

juli 2020

**'De politiek
lijdt aan
ernstige
ideeënarmoede'**

Interview
Paul Frissen

**Maak
activisme
overbodig**

**De
toekomst
van het
redelijke
midden**

**Wat is
politiek?**

**Mr. Hans
van Mierlo**
Stichting

Over de fotografie in dit nummer

Wie aan politiek denkt, denkt al snel aan Den Haag. Specifieker: het Binnenhof. In deze *Idee* zien we politiek breder. Het politieke 'gebeurt' bijvoorbeeld ook op de markt, in het café en op sociale media. Politiek is overal. Maar het Binnenhof spreekt bij dit onderwerp tot de verbeelding. Daarom vroegen we onze huisfotograaf Herman Wouters – al twintig jaar werkzaam voor *Idee!* – om tijdens de coronacrisis op stap te gaan op het Binnenhof. Stilte voor de storm, want vanaf 2021 wordt het Binnenhof ingrijpend gerenoveerd en verhuizen de 'bewoners' naar tijdelijke huisvesting elders in Den Haag. Wouters over de fotografie in dit nummer: 'Ik heb geprobeerd de achterkant en de 'architectuur' van de macht te fotograferen. Soms statig, maar soms ook heel alledaags.'

FOTO: ODYL LEFERINK

hermanwouters.nl

Wat is politiek?

Het antwoord op de vraag 'wat politiek is' verandert door de tijd. De vraag kent dus ook vele antwoorden. Voor Aristoteles was het doel van politiek: het juist handelen van burgers met betrekking tot dat wat 'de staat' aangaat. Volgens Hannah Arendt is politiek niets minder dan het in overeenstemming brengen van botsende belangen. Volgens Carl Schmitt was de kern van politiek het onderscheid tussen vriend en vijand. Het veronderstelt conflict, en winnen en verliezen. Anderen stellen dat politiek toch vooral gaat over macht, en dat 'het politieke' in zekere zin overal is, óók in het persoonlijk leven. Zo bezien is het ook iets dat te maken heeft met onrecht, onderdrukking, ongelijkheid en soms gewoonweg cynisme. Denk aan het Machiavellistische *House of Cards*. In ieder geval lijkt het een betwist begrip, ondanks de vanzelfsprekendheid ervan in ons dagelijks taalgebruik.

In deze *Idee* willen wij hierover het gesprek aangaan. Wat is de betekenis van politiek? Waar zouden we het over moeten hebben als we het woord vandaag de dag gebruiken? Waar denkt

de Nederlander aan als je het woord 'politiek' uitspreekt? En wat mogen we van de politiek verwachten in een tijd van globalisering, nationalisme, gele hesjes en zorgen over groeiend wantrouwen ten aanzien van de politiek? Bestaat er nog zoiets als 'het primaat van de politiek', een term die regelmatig door Jan Terlouw is genoemd: het idee dat de politiek het domein is voor het agenderen en oplossen van publieke vraagstukken? Of zijn er belangrijkere partijen – experts, plan- en communicatiebureaus, ambtenaren, economische reuzen, technologie, komieken – die de politiek van de troon hebben gestoten? Deze vragen komen met name aan bod in het openingsinterview met bestuurskundige Paul Frissen en drie inleidende essays door Tamar de Waal, Laurens van Apeldoorn en Simon van Teutem.

We hebben in deze *Idee* geen pasklare antwoorden om bijvoorbeeld de vermeende kloof tussen politiek en burger te overbruggen. We hebben beoogd niet te veel *hoe*-vragen, maar vooral *wat*- en *waarom*-vragen te stellen. Die helpen ons op dit thema voorbij de platgetreden en clichématige paden te treden. Zodoende hebben we er bewust voor gekozen om in deze *Idee* een aantal essays op te nemen, waarin cruciale vragen besproken wordt die raken aan de positie en het functioneren van de politiek. Recente ingrijpende ontwikkelingen, met name het coronavirus en de Black Live Matters-beweging, heeft de urgentie van dit vraagstuk aangetoond, zoals naar voren komt in de bijdragen van Devika Partiman, Kiza Magendane, Liza Mügge en Zahra Runderkamp. Daarmee levert deze *Idee* kritische voeding aan ons begrip over en het functioneren van 'de politiek' en 'het politieke'.

Joost Röselaers
hoofdredacteur *Idee*
joost.roselaers@d66.nl

thema Wat is politiek?

FOTO'S: HERMAN WOUTERS

14

Drie essays
Antwoorden
op de vraag
'Wat is
Politiek?'

door
Tamar de Waal
Laurens van Apeldoorn
Simon van Teutem

06

Paul Frissen
'De politiek lijdt
aan ernstige
ideeënarmoede'

interview

36

**Als 'de jongens'
het voor het
zeggen hebben**
Het functioneren
van de politiek

door Liza Mügge
& Zahra Runderkamp

65

**Maak ruimte
voor nieuwe ideeën
over Europa**
Politiek over
de grenzen

door Afke Groen

Wat is politiek?

06 'De politiek lijdt aan ernstige ideeënarmoede'

interview Paul Frissen door Daniël Boomsma

15 Politiek als onbepaaldheid

door Tamar de Waal

21 Een politiek antwoord

door Laurens van Apeldoorn

24 Sterkere ruggengraat

door Simon van Teutem

Het functioneren van de politiek

29 Strijd zonder fatale afloop

door Casper Thomas

32 Maak activisme overbodig

door Devika Partiman

36 Als 'de jongens' het voor het zeggen hebben

door Liza Mügge & Zahra Runderkamp

41 Perspectief op politieke prestaties

door Lisanne de Blok

46 Democratische dynamiek

door Gijs van Oenen

Het redelijke midden

50 De toekomst van het redelijke midden

door Thijs Kleinpaste

56 Over het (voort)bestaan van de middenpartijen

door Rudi Nieuwenhoven

61 'Liberty should be about the individual that lives in a community'

interview Michael Freedon door Coen Brummer

Politiek over de grenzen

65 Maak ruimte voor nieuwe ideeën over Europa

door Afke Groen

72 De morele opdracht van toenemende transnationalisering

door Kiza Magendane

77 Europese politiek heeft de toekomst

door Reinier van Lanschot

Buiten het thema

82 Vallen in de valkuil van versimpeling

door Marty Smits & Joost Sneller & Joris Backer

88 Rechters moeten baanbrekend kunnen oordelen

Sociaal-liberaal debat Tonko van Leeuwen & Laura Burgers

90 Een hoge dijk voor de rechtsstaat

door Joris Canoy

96 De kiezer als aanjager van de democratie

door Casper Jongeling

101 Wat is (radicale) democratie?

In reactie op Wat is sociaal-liberalisme? Marieke van Doorn

104 De kracht van begrijpelijke taal en echt contact

Bericht uit de Eerste Kamer Carla Moonen

108 Ben Telders. Moedig, strijdbaar en onverzettelijk

Boekrecensie Steven van Hoogstraten

114 Van oude mensen en de levens die voltooid willen worden

door Pieter Fokkink

119 'Ik geloof in de kracht van een collectief pensioenstelsel'

Sociaal-liberaal buiten de politiek Joanne Kellermann

128 De stille coup

Column Marietje Schaake

119

Joanne Kellermann
'Ik geloof in de kracht van een collectief pensioenstelsel'

Sociaal-liberaal buiten de politiek

interview Paul Frissen

Paul Frissen is Hoogleraar bestuurskunde aan Tilburg University en decaan en bestuursvoorzitter van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) te Den Haag. Hij doceert, verricht onderzoek en adviseert op het terrein van de bestuurskunde en de politieke filosofie. In zijn meest recente boek *Staat en taboe. Politiek van de goede dood* (2018) schreef hij over de rol van de staat waar het de beschikking over leven en dood betreft.

Bestuurskundige en hoogleraar Paul Frissen is een denker die niet bang is gevestigde opvattingen onderuit te halen. Zijn boeken over de moderne staat werpen nieuw licht op klassieke politieke thema's; van vrijheid en maakbaarheid tot privacy en de plaats van tragiek in onze samenleving. In al zijn studies toont Frissen zich niet alleen kritisch over de rol van de staat, maar probeert hij ook het denken over politiek te voeden en te verbreden. Want wat 'politiek' in deze tijd betekent, is op zichzelf al een vraagstuk. Hij maakt zich zorgen over de technocratisering van de politiek en het gebrek aan ideeën bij wat hij – met een knipoog naar Karl Marx – 'de zittende klasse' noemt.

Interview door Daniël Boomsma

'De politiek lijdt aan ernstige ideeënarmoede'

Begin jaren negentig zei u nog: het primaat van de politiek loopt op z'n einde, er komt een tijdperk van horizontale democratie aan. Later schreef u dat u zich realiseerde dat dit een grote vergissing was; politiek is onontkoombaar en geen menselijke werkelijkheid is denkbaar zonder politiek. Kunt u ons meenemen in hoe u van gedachten bent veranderd?

'Begin jaren negentig waren er allerlei redenen om 'het einde van de politiek' te verkondigen. Er verscheen bijvoorbeeld vanuit de Wiardi Beckman Stichting [het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid, red.] een studie getiteld *De verplaatsing van de politiek: een agenda voor democratische vernieuwing*, waarin een aantal ontwikkelingen werd gesignaleerd waarom politieke besluitvorming zich verplaatste naar andere domeinen dan de klassieke politiek. In mijn eigen vakgebied, de bestuurskunde, verschoof de aandacht naar het procesmatige in plaats van het inhoud-

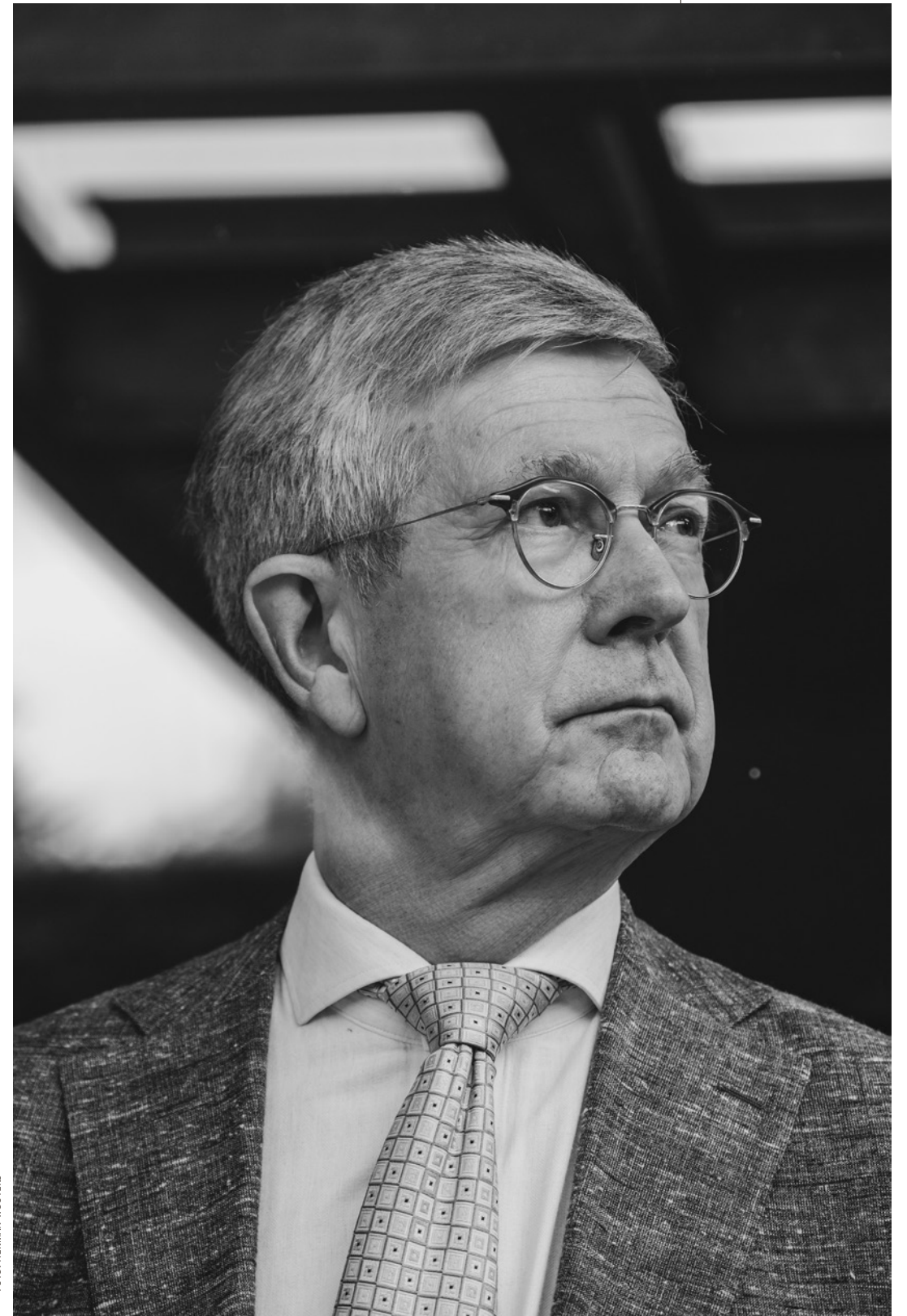

FOTO: HERMAN WOUTERS

‘Nieuwe technologie heeft niet overwegend tot horizontalisering geleid. Het heeft vooral de monopolistische machtspositie van enkele technologie-bedrijven als gevolg gehad’

delijke. Daardoor werd bijvoorbeeld de rol van het bestuur ten opzichte van de klassieke politiek dominantier. Mijn onderzoeksonderwerp in die tijd was de betekenis van informatietechnologie. Toen heb ik de stelling betrouwen dat nieuwe technologie zou leiden tot een horizontalisering van onze manier van organiseren. Van politiek dus ook. Informatie en communicatie kregen een veel horizontaler patroon in plaats van de verticale ordening van klassieke politiek. Relaties tussen burgers zouden die tussen burger en machthebbers gaan overvleugelen. En daardoor zou de klassieke politiek ook minder belangrijk worden. Op dat punt valt nu heel veel af te dingen. Nieuwe technologie heeft weliswaar een nieuwe virtuele wereld geschapen, en uiteraard is de betekenis van data en informatie gegroeid, maar het heeft niet overwegend tot horizontalisering geleid. Het heeft vooral de monopolistische machtspositie van enkele technologiebedrijven als gevolg gehad. Wat in die tijd ook vaak werd betoogd, was dat er steeds meer sprake zou zijn van wat wij toen ‘deterritorialisering’ noemden. Met het afnemen van de betekenis van territorium zou ook de betekenis van de nationale staat ernstig eroderen. En daarmee de betekenis van de politiek zoals we die kennen. Maar de nationale staat is nu prominenter dan ooit. Dat zie je in Europa bijvoorbeeld, waar het machtsverwicht tussen de Raad en de Commissie zo evident verschoven is in de richting van de Raad – als dat niet altijd al het geval was. Nationale staten hebben ook in geopolitieke zin een grotere betekenis gekregen. Dat is in deze coronatijd sterk gebleken.’

Politiek is op zichzelf een betwist begrip. U bent geïnspireerd door de Franse politieke denker Claude Lefort (1924–2010). Hij gebruikte in zijn boek *Wat is politiek?* (Boom 2016, vertaling door Bart Verheijen en Pol van de Wiel) de termen ‘de politiek’ en ‘het politieke’. Wat is de betekenis ervan? En waarom is dat een nuttig onderscheid om te hanteren?

‘Die termen verwijzen naar twee kanten van dezelfde medaille, die we desondanks uit elkaar moeten houden. ‘Het politieke’ – *le politique* in het Frans – is een filosofische vanzelfsprekendheid. Het refereert aan de wijze waarop macht in de samenleving is georganiseerd, en de instituties die daarvoor in het leven zijn geroepen. Dat is universeel. De democratie en de rechtsstaat zijn daar de actuele gedaanten van. Die moeten vervolgens de bedding vormen voor de concrete, dagelijkse vormgeving van ‘het politieke’ in ‘de politiek’; via politieke actoren zoals partijen, politici, bestuurders in de context van media. ‘Het politieke’ krijgt concreet gestalte in ‘de politiek’ – de concrete, dagelijkse gebeurtenissen en verschijningsvormen van macht die we in het dagelijks taalgebruik ‘politiek’ noemen. Lefort is heel interessant, omdat hij zegt dat één van de belangrijkste kenmerken van onze democratische rechtsstaat is dat de plek van de macht leeg wordt gelaten. En daarmee bedoelt hij dat de waarde van democratie en rechtsstaat is gelegen in het feit dat macht nooit permanent wordt bezet door één concreet politiek gedachtegoed, één politieke partij, één maatschappelijke organisatie, enzovoorts. Die leegte is de kern van de democratische rechtsstaat. Ze beschermt het verschil en biedt de ruimte aan onenigheid. Politiek kan dus binnen dat raamwerk nooit tot definitieve collectieve antwoorden komen op bepaalde maatschappelijke vragen. Morele verdeeldheid zal er altijd zijn. De grote kwaliteit van de democratische rechtsstaat

is dat we het nooit eens hoeven worden, maar wel in staat zijn om het compromis vinden.’

‘Het politieke’ wordt dus bepaald door strijd en conflict? ‘Ja. En in Nederland heeft dat altijd een bijzonder karakter gehad. Nederland heeft altijd grote tegenstellingen gekend, veel minderheidsgroepen, waardoor we in wezen gedurende lange tijden vaak op de rand van een burgeroorlog hebben gestaan. Tegen die achtergrond is de depolitisering van maatschappelijk conflict altijd een heel beproefde en succesvolle politieke strategie geweest om de politieke agenda relatief klein en leeg te houden. De verzuiling was natuurlijk – in de zin van ‘het politieke’, zoals Lefort dat formuleert – een institutionele vormgeving van maatschappelijk verschil, berustend op een compromis tussen elites. Die stelden: inhoudelijk, in termen van ideologie en waarden, is de zuil autonoom. Het politieke compromis is dat *we agree to disagree*. Vervolgens werden publieke middelen onder elkaar verdeeld om de zuilen te laten functioneren. Dat was natuurlijk een relatief toevallige uitkomst van allerlei maatschappelijke vormen van strijd en conflict, maar het valt ook te zien als een briljante manier om de dreiging van maatschappelijk conflict te erkennen maar buiten ‘het politieke’ te houden. Zodra een sterke politisering zou optreden, bestond het grote risico van absolute meerderheidsvormingen en de systematische onderdrukking van één van de zuilen. Dat lot heeft een tijd lang de katholieken getroffen. Met de Pacificatie van 1917 is daaraan een einde gekomen. Het is altijd goed onze seculiere samenleving daar toch nog even aan te herinneren.’

Tegenwoordig worden ook steeds vaker in politieke en bestuurlijke kringen technocratische antwoorden gegeven op politieke vragen. Van strijd en conflict wordt een beetje weggedoken. ‘Wat je nu ziet is dat we de depolitisering van maatschappelijk conflict hebben gecontinueerd in de traditie van de planbureaus, commissies, adviesorganen en permanente consultatie van belangengroepen. We zijn blijven zoeken naar vormen om maatschappelijke strijd buiten de politieke agenda te houden. De planbureaus zijn exemplarisch voor deze technocratische blik. Ze zijn gestoeld op het Franse model van staatsplanning van na de oorlog en daarna zijn ze ook hier, geïnspireerd door iemand als Jan Tinbergen, tot stand gekomen. Velen gingen ervan uit dat de economie vanaf dat moment rationeel zou worden georganiseerd. Dat heeft zich in Nederland ontwikkeld tot een omvangrijke traditie van kennisinstellingen en de legitimatie van politiek door modellen en berekeningen, zoals het Centraal Planbureau, dat de verkiezingsprogramma’s van politieke partijen doorrekent.’

Jeroen Dijsselbloem had het in zijn tijd als minister van Financiën en als voorzitter van de Eurogroep (2013–2018) geregeld over ‘verstandige beslissingen’ en ‘rationele keuzes’, terwijl er politieke besluiten werden genomen over bijvoorbeeld de Griekse economie. ‘Het is altijd heel nuttig om de Grieken nog eens te vragen of ze het beleid van Dijsselbloem daar ook zo ‘verstandig’ en ‘rationeel’ hebben gevonden. Wat je in die tijd natuurlijk zag, was het in de praktijk brengen van het adagium van Margaret Thatcher: *‘There is no alternative’*. De Eurogroep vond toen dat er maar één

‘We zijn blijven zoeken naar vormen om maatschappelijke strijd buiten de politieke agenda te houden. De planbureaus zijn exemplarisch voor deze technocratische blik’

‘Rationaliteit heeft altijd de dubbele associatie van verstandigheid enerzijds en redelijkheid en rechtvaardigheid anderzijds’

uitweg voor Europa was. Ook nu zie je diezelfde manier van denken als het gaat over het verplaatsen van geld van Noord- naar Zuid-Europa. De verzamelde economen-kaste heeft decennialang geroepen: *‘There is no alternative’*. Hun systematische betoog was om Europa te depolitiseren. Om Europa te technocratiseren. Dijsselbloem is daar zo ongeveer het iconische voorbeeld van. Wat daar gebeurd is – richting Griekenland, maar ook richting Italië en Portugal – is het opleggen van één specifieke opvatting van politiek en economie. Het is illustratief voor een politiek die een beroep doet op technocratie, op expertise. Dat is een politiek-strategisch beroep doen op één politieke waarheid.’

Wat maakt die technocratisering zo aantrekkelijk in deze tijd? ‘Ik denk dat daar twee redenen voor zijn, in ieder geval in Nederland. Ten eerste verwijst het heel sterk naar het idee van Nederland als één van de meest moderne samenlevingen ter wereld, althans: in het zelfbeeld. Het meest gesecculariseerd ook. Er spreekt uit: weg van de religie. Weg van de ideologie. En óp naar de ratio, naar de moderniteit, en dus naar de wetenschap en expertise als middel om op een verstandige manier maatschappelijk conflict te regelen. Je ziet die manier van denken op allerlei gebieden terug. Mijn laatste boek ging over voltooid leven en euthanasie. De opmerkelijkste observatie die naar voren kwam in mijn gesprekken was: ‘We hebben een verstandige, nette regeling.’ Dat is bizar. Er is geen cultuur ter wereld waarin gedacht wordt dat je vraagstukken van leven en dood ‘netjes’ kunt regelen. Ten tweede suggereert een beroep doen op expertise en rationaliteit dat je conflict niet via vuile politieke machtsspelletjes oplost, maar dat je dat verstandig kunt doen. Rationaliteit heeft altijd de dubbele associatie van verstandigheid enerzijds en redelijkheid en rechtvaardigheid anderzijds.’

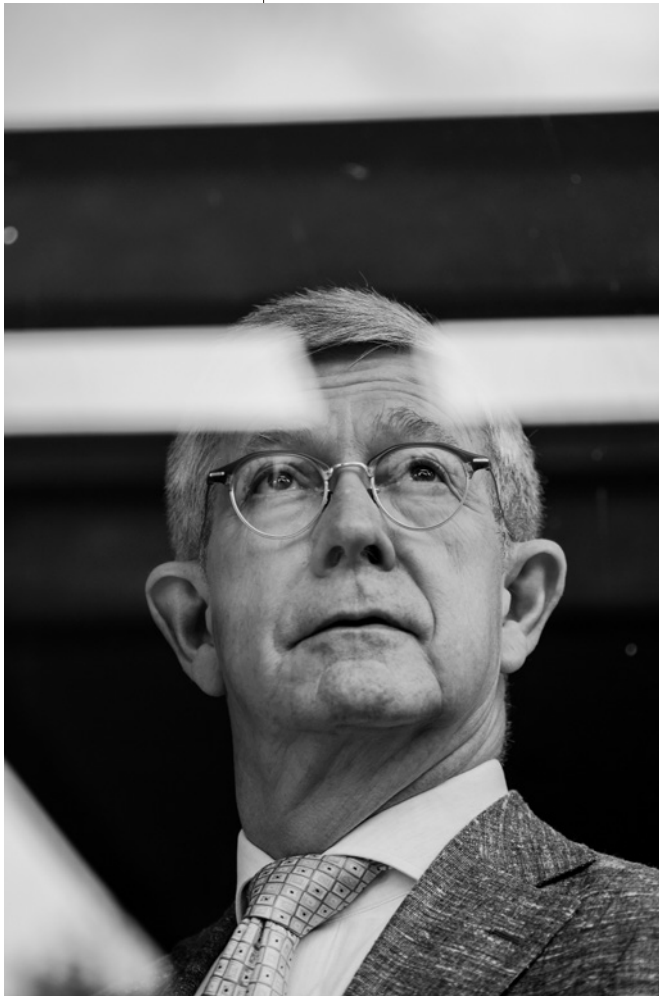

FOTO: HERMAN WOUTERS

‘Dat zie je nu, wat ons gezondheidsbeleid in de coronacrisis betreft, heel sterk terug. Het RIVM neemt grootse vormen aan. En dat een paar maanden nadat de boeren in Bilthoven stonden! [Waar boeren protesteerden tegen de stikstofmetingen en -berekeningen van het RIVM, red.]. In maatschappelijke zin is dat overigens een zeer betekenisvolle vorm van verzet geweest. Niet dat die boeren dat allemaal zelf bedachten, maar voorbij hun gewelddadigheid zeiden ze eigenlijk: ‘We moeten een einde aan de technocratie maken, want we worden door modellen geregeerd’. En dat is natuurlijk ook zo. Zo is dat historisch in Nederland geregeld. Dat debat kun je niet begrijpen zonder het fenomenale succes van onze landbouwpolitiek mee te nemen. Onze landbouwpolitiek is het schoolvoorbeeld van de inschakeling van deskundigheid. Er is in Wageningen zelfs een complete universiteit in het leven geroepen om economische belangen van die landbouwpolitiek wetenschappelijk te dienen. De negatieve effecten ervan zijn steeds gedempt door het opstellen van modellen en calculaties. Maar als je modellen maakt, maken de indicatoren en de meetinstrumenten alle verschil. En economische modellen zijn iets anders dan waarheid. Welk model je ook hanteert, je weet nooit ‘alles’. Dat is nou de wet van de politiek. Kijk ook naar de manier waarop de regering met de coronacrisis is omgegaan. Als Rutte zegt: ‘We moeten 100 procent beslissingen nemen met 50 procent kennis’, dan is dat een briljante uitspraak die natuurlijk altijd waar is. Daar is politiek ook voor: om beslissingen te nemen als we te weinig weten, of te veel, maar de waarheden uiteenlopen, en als we in morele zin diep verdeeld zijn. Politiek is dan het compromis voorbij waarheid en moraal, tijdelijk van aard, zonder de definitieve oplossing van de onenigheid. In een gesecculariseerde samenleving als de onze werkt een beroep op wetenschap en rationaliteit dan goed als verhulling van de in de kern politieke aard van de beslissing. Rutte past perfect in dit technocratische model. Hij was altijd al een man van het proces. Zijn hele retoriek is daarin geperfectioneerd. Dat is niet kwalijk, zolang het maar duidelijk is dat het uiteindelijk om politiek gaat, die het gat tussen 50 en 100 procent moet dichten. En zolang er tegenmacht is.’

Die vlucht in de deskundigheid zag je ook tijdens deze coronacrisis. ‘Ja, maar nu wordt al duidelijk dat *du moment* dat ingebracht wordt dat er allerlei afwegingen plaatsvinden – wie er wel of niet risico op ziek worden moet lopen, bijvoorbeeld, je het debat meteen ziet politiseren. Van de kroegbaas die zegt dat hij zijn terras wil openen en Jort Kelder die suggereert dat *lifestyle*-ziekten misschien bepalend zijn, tot de acceptatie van de grote maar stille sterfte in de verpleeghuizen. Want dat heeft natuurlijk op grotere schaal plaatsgevonden, als gevolg van politieke beslissingen. Dat wij te weinig ic-bedden hadden is óók politiek. Dat is namelijk het resultaat van het feit dat Nederland het neoliberale economische model ook in de gezondheidszorg fanatiek heeft toegepast, door efficiëntie en effectiviteit als dominante uitgangspunten te hanteren – dat is de beleidsretoriek van de marktwerking die elke overvloedigheid uit het systeem wilde halen. Als echter belangen- en waardenconflicten manifest worden, zoals nu tijdens de coronacrisis, stuit deze technocratische politiek op serieuze grenzen van normatieve aard. Beslissen over belangen en waarden die conflicteren is natuurlijk pure politiek.’

‘In een gesecculariseerde samenleving als de onze werkt een beroep op wetenschap en rationaliteit goed als verhulling van de in de kern politieke aard van de beslissing. Rutte past perfect in dit technocratische model’

‘Technocraten willen in wezen af van elke vorm van bemiddeling en elke vorm van representatie. Technocratie en populisme lijken in die zin op elkaar’

D66 wordt soms in die traditie van het rationalisme geplaatst, waarin het Verlichtingsidee heerst dat je in de politiek eigenlijk steeds een soort puzel aan het oplossen bent. De partij wordt weleens verweten de deskundigheid tot ideologie te verheffen. ‘D66 kent eigenlijk twee oorsprongen. Enerzijds een soort radicaal democratisch-populisme dat zich tegen de bestaande elites en structuren, tegen de verkalkte structuren, keerde. Met toen al de inzet van media op een heel geavanceerde manier; denk aan het reclamespotje met Hans van Mierlo wandelend langs de Amsterdamse grachten. Noem het een soort ‘progressief Trumpianisme’. Anderzijds is de basis van D66 een heilig geloof in redelijkheid als oplossing voor ideologische vraagstukken. Daar zit een diep Verlichtingsverlangen naar maakbaarheid in. En het is ook terug te zien in de gedachte dat als we maar lang genoeg over een vraagstuk praten, we er wel uitkomen. Maar dan dreigt de technocratie, waarachter op zichzelf dus allerlei normatieve opvattingen schuilgaan. Ik lees nu *The Game* van de Italiaanse schrijver Alessandro Baricco, over de technologische revolutie. Baricco laat feilloos zien: technocratie is anti-politiek en anti-democratisch. Technocraten willen in wezen af van elke vorm van bemiddeling en elke vorm van representatie. Want de waarheid is volgens hun in onmiddellijke zin zichtbaar. Technocratie en populisme lijken in die zin op elkaar. Er is één waarheid en dat is die van het volk, zeggen populistten. Technocraten geloven in een denksysteem waarmee je uiteindelijk de politiek kunt uitschakelen. Zij zeggen: deskundigen en wetenschappers hebben de waarheid in handen, maar die wordt steeds bedorven door politiek opportunisme en ideologie. In de radicale versies van zowel populisme en technocratie komt er op enig moment een einde aan de geschiedenis. Populisten stellen dat we dan eindelijk waarlijk door het volk worden geregeerd. En technocraten zeggen: er komt een einde aan de geschiedenis, omdat we dan alles zullen weten. Politiek denker Luuk van Middelaar noemde dat *politicide*, dé droom van de grote systeembouwers en Verlichtingsfundamentalisten. Je ziet dat eigenlijk nu ook. Deskundigen verwachten na de coronacrisis een nieuwe, op de rede gestoelde wereld. Maar de waarheid is ook aan de gebrokenheid van de wereld onderhevig. We zullen altijd weten wat we niet weten. En Karl Popper wist al: causaliteit is altijd een hypothese.’

U noemde het woord ‘representatie’, dat door technocraten overbodig wordt genoemd. Het zijn altijd politieke partijen geweest die de representatiefunctie binnen ‘het politieke’ hebben vervuld. U heeft eens gezegd dat politieke partijen ‘zielloos’ zijn geworden. D66-senator Jan Vis noemde ze zelfs ‘oude olifanten op weg naar hun laatste rustplaats’. Hoe denkt u daar nu over? ‘Je ziet bij politieke partijen dat die diagnose nog steeds geldt. Partijen hebben een paar functies: het organiseren van ideologie en politiek debat, het selecteren van representanten om volksvertegenwoordigers en bestuurders te kunnen leveren, en de mobilisatie van burgers om participatie mogelijk te maken. Van die drie functies kun je zeggen dat de eerste en laatste aanmerkelijk zijn verzwakt. Dat is niet perse een probleem, want voor burgers zijn de participatie- en representatiemogelijkheden op andere gebieden sterk toegenomen. Het debat vindt allang niet alleen maar plaats in en rond politieke partijen. Wat betreft de ideologische ontwikkeling kun je zeggen dat ideologie wel van belang is,

maar zeer gefragmenteerd en diffuus is geworden en niet meer in heldere systemen past. Je kunt dus zeggen dat de betekenis van partijen kleiner is geworden en dat ze dus minder gelegitimeerd zijn. Maar de tweede functie van selectie van politieke functionarissen is belangrijker dan ooit. De greep van partijen daarop is sterk toegenomen. De partijkaart is cruciaal om volksvertegenwoordiger of bestuurder te kunnen worden. Partijen zijn wat dat betreft banenmachines geworden, ondanks pogingen, zoals van D66, om dat anders te organiseren. Gek is dat niet. Instituties zijn krachtig, dat is heel moeilijk te veranderen.’

De Franse historicus Pierre Rosanvallon, een student van Claude Lefort, betoogde recent in een interview in *De Groene Amsterdammer* dat mensen weliswaar kiesrecht hebben, maar niet emotioneel gerepresenteerd zijn. ‘Er is behoefte aan narratieve representatie’ in de politiek, zegt hij, ‘niet alleen procedurele representatie’. Maar daar is een vacuüm ontstaan, want die vorm van representatie is in de politiek veelal verdwenen. ‘Wat je van populistten kunt zeggen, is dat ze – beter dan technocratische bestuurderspartijen – begrijpen dat de kern van politiek symboliek is. Populisten maken de verbinding met de emotie en de ‘irrationaliteit’. Dat is ook altijd de kritiek op populistten; dat ze niet met oplossingen komen. Natuurlijk niet! Daar zijn jullie bestuurders van! En dat is allemaal een puinhoop geworden, zeggen populistten dan. Wij zijn van de problemen. En wat dat betreft staat ons nog wat te wachten. Er komen verkiezingen in Duitsland, Italië, Nederland en Verenigde Staten aan. Overall dreigen populistten aan de macht te komen. Nu lijden ze nog onder de technocratie die alle aandacht voor gezondheid losmaakt. Maar die is binnen nu en een aantal maanden voorbij, als er serieuze sociale en economische problemen ontstaan. Dan komen ze ongetwijfeld terug. Het probleem is dat de zittende klasse geen narratief antwoord heeft op het populisme. Waar de bestaande politiek aan lijdt, is ernstige ideeënarmoede. Retorische armoede ook. Alle verhalen zijn beleidsteksten. Dan worden bijvoorbeeld ministers van Financiën, zoals Wopke Hoekstra, als vanzelf populair, want dat is de machtigste beleidsportefeuille die je kunt hebben. Het opmerkelijke is: het is niet zo dat er geen grote vragen te beantwoorden zijn. Er zijn genoeg nieuwe vraagstukken die niet geregeld kunnen worden zoals vroeger – vraagstukken over ongelijkheid, solidariteit, de staat van de democratie, de toekomst van Europa. Die behoeven rijkere antwoorden dan het eenzijdige en armoedige neoliberale economische model kan geven. ●

‘Het probleem is dat de zittende klasse geen narratief antwoord heeft op het populisme’

Daniël Boomsma is speekschrijver op een ministerie en redactielid van *Idee*.

Wat is politiek?

Idee vroeg drie jonge academici een antwoord te formuleren op deze vraag in de vorm van een inleidend essay.

Tamar de Waal volgt daarbij de Franse denker Claude Lefort in zijn visie op politiek als onbepaaldheid; in een democratie staat – op het meest essentiële niveau – alles altijd ter discussie. De Waal betoogt dat democratie daarom misschien niet een staatsvorm voor bange mensen is, maar dat wie zorgen heeft over het voortbestaan of de kwaliteit van de democratie niet per se een bang mens is.

Laurens van Apeldoorn ziet dat de huidige crisis aanleiding geeft tot de vraag waar de grens getrokken dient te worden tussen de markt en de overheid, tussen individuele keuzevrijheid en collectieve besluitvorming, met betrekking tot maatschappelijke vraagstukken. Dat is een politieke vraag, met een politiek antwoord. Evenals de vraag: wat is politiek?

Simon van Teutem geeft de vraag terug: hebben we eigenlijk wel een antwoord nodig op de vraag 'wat is politiek' om die politiek kritisch te kunnen bekijken?

De gevleugelde uitspraak 'de democratie is niet een staatsvorm voor bange mensen', van oud-minister van Justitie Carel Polak, sluit naadloos aan bij het werk van Claude Lefort die concludeerde dat in een democratie 'alle bakens van zekerheid teloorgaan'. Maar wie zorgen heeft over het voortbestaan of de kwaliteit van de democratie is niet per se een bang mens. Want de democratie is niet onaantastbaar.

Door Tamar de Waal

Politiek als onbepaaldheid

De vraag 'Wat is politiek?' staat centraal in het werk van de Franse denker Claude Lefort (1924–2010), waarvan in 2016 een mooie bundel in Nederlandse vertaling is verschenen (vertaald door Pol van de Wiel en Bart Verheijen, uitgeverij Boom). Hij concludeerde dat in een democratie 'alle bakens van zekerheid teloorgaan'. Of het nu aankomt op de nationale geschiedenis of identiteit, wetenschappelijke inzichten of wie momenteel in het parlement zit of premier is; democratische burgers moeten (leren) leven met het gegeven dat alle invullingen en machtsverdelingen van veranderlijke en tijdelijke aard zijn. Dit noemt Lefort de 'onbepaaldheid' van de democratie en 'de kern van politiek': niemand kan deze veranderlijkheid uitbannen en definitieve antwoorden geven op politieke vragen, tenminste, niet zonder de democratie schade te berokkenen. In een democratie staat, op het meest essentiële niveau, alles altijd ter discussie – en daarmee op losse schroeven.

Mensenrechten zijn bron van eindeloos debat

Volgens Lefort is de oorzaak van deze onbepaaldheid de afkondiging van de mensenrechten na de Franse Revolutie (daarna tevens vastgelegd in internationale verdragen en nationale grondwetten die fundamentele rechten beschermen). Deze mensenrechten dicteren dat de samenleving ingericht moet worden aan de hand van principes van vrijheid en gelijkheid, maar blijven tegelijkertijd zo abstract dat ze bron zijn van eindeloos debat. Wat betekent 'lichamelijke integriteit', 'juridische gelijkheid', 'onafhankelijke rechtspraak' of 'vrijheid van meningsuiting' precies? Volgens Lefort kolkt de democratie zonder eindpunt rondom dit soort vragen. En

Wat is politiek?
essay

In een democratie staat alles altijd ter discussie – en daarmee op losse schroeven

dit gebrek aan een eindpunt geeft tevens de ruimte aan onder meer de wetenschap en het recht, die weliswaar ook geen absolute aanspraak op waarheid hebben maar die aanspraak ook niet hoeven te accepteren van anderen (zoals de machtshebbers).

Met een enigszins dure formulering concludeert Lefort daarom dat de democratie uniek is omdat zij conflict niet bestrijdt maar blijvend erkent en 'institutionaliseert'. En dat is wat politiek mogelijk maakt. Het vormgeven en reguleren van de maatschappelijke verdeeldheid is de kern van de democratie, zonder dat zij ooit voltooid is, bijvoorbeeld omdat de 'ultieme volkswil' ooit definitief zou zijn geworden.

De inmiddels gevleugelde uitspraak 'de democratie is niet een staatsvorm voor bange mensen', van oud-minister van Justitie Carel Polak, past daarmee bij het werk van Lefort. Hij deed deze uitspraak op 22 mei 1968 in een discussie over of buitenlandse studentenleiders, die er anarchistische ideeën op nahielden, Nederland mochten betreden. Polak stelde dat dit moest kunnen en deed daarbij een beroep op het belang van de vrijheid van meningsuiting. Hij stelde dat we 'niet voor iedere beweging of politieke verandering angstig moeten zijn'. Nu had Polak in deze kwestie zonder twijfel gelijk. Maar het is de vraag of zorgen (hebben) over het voortbestaan of de kwaliteit van de democratie altijd onterecht zijn, of je meteen een 'bang mens' maken. Ik licht dit toe aan de hand van twee kwetsbaarheden van de democratie die ik zie.

Democratie kan haar eigen bron vergiftigen

Een eerste kwetsbaarheid van de democratie is dat zij de ingrediënten in zich draagt voor haar eigen opheffing. Dit risico staat centraal in het werk van Lefort. In zijn vocabulaire kunnen burgers in een democratie ervoor kiezen dat het geïnstitutionaliseerde conflict, en daarmee de politiek, wordt afgeschaft. Leven in een democratie – waarin onbepaaldheid op alle niveaus het maatschappelijk leven bepaalt – vraagt immers wel iets van ons. Het vraagt ons te leven met – of misschien zelfs wel te *verdragen* – niet te weten wie ons in de toekomst politiek zal leiden, welke maatschappelijke opvattingen later dominant zullen zijn of hoe onze nationale identiteit of tradities er op termijn uit zullen zien. De verleiding de onbepaaldheid van de democratie weg te nemen – Lefort noemt dit 'de totalitaire verleiding' – ligt daarmee altijd op de loer, zeker, hoewel niet uitsluitend, als er sprake is van crises zoals diepe economische onzekerheid. Het perspectief van het bestaan van *dé* nationale identiteit, *dé* oorspronkelijke afkomst, *dé* ware toekomst of *dé* juiste religie, kan een kalmerend en aantrekkelijk perspectief vormen in vergelijking met de tumultueuze en constante machtsstrijd die de democratie is.

Anders gezegd, de democratie kan haar eigen bron vergiftigen, omdat haar onbepaaldheid het ontspruiten van ondemocratisch gedachtegoed toelaat. Een greep uit hedendaagse Nederlandse voorbeelden van politici die aspecten van het democratische conflict willen vastpinnen, zijn uitspraken zoals dat ons land inherent een '(joods-)christelijke cultuur' heeft en 'Europa dominant blank en cultureel moet blijven zoals het is'.

**De verleiding
de onbepaald-
heid van de
democratie
weg te nemen,
ligt altijd op
de loer**

FOTO: HERMAN WOUTERS

Volgens Lefort zullen totalitaire uitspraken en tendensen altijd aanwezig zijn in de democratie. Dit wordt pas riskant als een ondemocratische beweging numeriek in staat is democratische instituties aan te tasten.

Een belangwekkende slotopmerking hierbij is dat Lefort observeert – na uitvoerige studie van het nazisme en communisme dat hij, in het kielzog van Hannah Arendt (1906–1975), bestudeerde om de verhouding tussen de democratie en het totalitarisme te doorgronden – dat democratieën die hun politieke onbepaaldheid hebben opgegeven, er nooit in slagen de politieke onverdeeldheid te bereiken die ze beloven. Als gevolg wijzen zij steevast interne vijanden aan, die de samenleving van het ideaal van homogeniteit zouden afhouden (neem Joden, landverraders, bourgeois, kapitalisten, ongelovigen, et cetera). Met deze interne vijanden dient daarom afgerekend te worden. Een ontaarde democratie, betoogt Lefort in lijn met Arendt, blijft daarom altijd een levensgevaarlijke bedreiging van de democratie.

Democratie als optie of als management

Een tweede kwetsbaarheid van de democratie is dat burgers vergeten dat de democratische politiek een domein is van macht, strijd en conflict. Dit risico zie ik minder in het werk van Lefort terugkomen; bij hem lijkt het alsof de democratie altijd een roerige machtsstrijd is waar alle burger zich inwerpen, met alle risico's van dien. Maar beseffen democraten

**Een eerste
kwetsbaarheid
van de demo-
cratie is dat zij
de ingrediënten
in zich draagt
voor haar eigen
opheffing**

wel voldoende dat de benzine van de democratie hun passie en inzet is, die steeds gericht moet zijn op het opnieuw (tijdelijk) invullen van de macht, mensenrechten en politieke vragen?

Ten eerste is er de vraag of burgers voldoende betrokken en geïnformeerd zijn om de democratie goed te laten functioneren. Hoewel dit vaak wordt omschreven als een probleem van de jeugd, is het een chronisch vraagstuk voor iedere liberale samenleving. Benjamin Constant (1767–1830) maakte al het beroemde onderscheid tussen ‘klassieke vrijheid’ en ‘moderne vrijheid’. In de klassieke oudheid, stelde hij, stond vrijheid gelijk aan politiek participeren. Het hebben van vrijheid werd zelfs niet geassocieerd met het hebben van een privéleven: de meest betekenisvolle tijdsbesteding was het uitoefenen van politieke macht. In de moderniteit ligt dat anders, schreef Constant. Vrijheid draait in de moderne perceptie vooral om een ongestoord privéleven hebben, zonder dat de staat intervenueert. Politieke participatie is daarmee geen doel meer op zichzelf, maar een instrument om persoonlijke vrijheden te garanderen. Het moderne leven, besloot Constant, kent daarom het risico dat democratische burgers zich vrijheden vooral laten aanleunen, maar dat het niet meer vanzelfsprekend is dat zij politieke verantwoordelijkheid nemen. En anders dan bij de Atheners zal dit bij de moderne mens niet lijden tot een onbevredigd gevoel: zijn leven is doorgaans rijk gevuld met familie, culturele of religieuze activiteiten en moderne technologie. Politieke betrokkenheid voelt als niet meer dan een optie.

Een tweede kwetsbaarheid van de democratie is dat burgers vergeten dat de democratische politiek een domein is van macht, strijd en conflict

FOTO: HERMAN WOUTERS

Maar is dit voldoende om een democratie te laten floreren (en weerstand te bieden tegen eventuele wél passionele politieke stromingen die zich keren tegen de democratie)?

Bestuurstechnische invuloefening

Ten tweede, en meer fundamenteel, is het mogelijk gebleken dat aanhangers van de democratie en mensenrechten de politiek juist sterk depolitiseren. Zo stralen (liberale) middenpartijen te vaak uit dat de invulling van mensenrechten en de democratie geen werkelijk debat meer behoeft, maar een bestuurstechnische invuloefening betreft. Paradoxaal genoeg kunnen aanhangers van mensenrechten – hoewel mensenrechten volgens Lefort het maatschappelijke debat steeds zouden moeten opbreken – verworpen tot het establishment. Deze partijen presenteren zichzelf niet – en worden bovendien ook niet beschouwd – als de aanjagers van een ‘politiek alternatief’, een mogelijke invulling van de macht waarvoor zij politiek strijden, maar als managers die mensenrechten en de macht inkleuren op basis van een (vermeend) objectieve redelijkheid.

Wat Mary Ann Glendon *rights talk* noemt hangt hiermee samen. Op basis van haar observaties van de Amerikaanse politiek sinds de Tweede Wereldoorlog, concludeert zij dat indien politiek uitsluitend gaat over wie welke juridische rechten zouden moeten toekomen, onderliggende ethische en maatschappelijke thema's nauwelijks meer besproken worden. Om maar iets te noemen: waarom is het belangrijk om de rechten van minderheden te beschermen of gastvrij naar vluchtelingen te zijn? Het formalistische antwoord ‘dat dit nu eenmaal vastgelegde mensenrechten zijn’, legt niet genoeg gewicht in de schaal in de woelige twist van de democratie die nooit af is. Het overtuigt niet, het wint niet. De onderliggende waarden en sentimenten moeten in democratische debatten ook een rol krijgen, zeker als de onderliggende waarden en sentimenten die ten grondslag liggen aan mensenrechten ter discussie worden gesteld.

Conclusie

De democratie is dus zeker niet voor bange mensen, zoals Polak stelde, maar de logische keerzijde is niet dat de democratie onaantastbaar is. Haar zegeviering moet elke dag bevochten worden. Gelukkig laten de recente Black Lives Matter-demonstraties, en de maatschappelijk gemiddeld hoge steun daarvoor, zien dat veel burgers de bevlogenheid voelen om op te komen voor democratische principes en voor de verwezenlijking van afgekondigde mensenrechten. Hopelijk zullen deze demonstraties bij democratische politici het besef inspirerend ondersteunen dat de democratie grote inspanning en harstocht vereist, de macht nooit permanent bezet mag worden door de meerderheid en de pluraliteit van burgers altijd verdedigd moet worden met een beroep op de democratische rechtsstaat. ●

Middenpartijen stralen te vaak uit dat de invulling van mensenrechten en de democratie geen werkelijk debat meer behoeft, maar een bestuurstechnische invuloefening betreft

Tamar de Waal is universitair docent algemene rechtsleer aan de Amsterdam Law School van de Universiteit van Amsterdam.

FOTO: HERMAN WOUTERS

De crisis als gevolg van de coronapandemie geeft aanleiding voor de vraag waar de grens getrokken dient te worden tussen de markt en de overheid, tussen individuele keuzevrijheid en collectieve besluitvorming, met betrekking tot maatschappelijke vraagstukken. Het antwoord is dat deze grens zélf onderwerp dient te zijn van collectieve besluitvorming. En dat – in andere woorden – de vraag ‘wat is politiek?’ een politiek antwoord heeft.

Door Laurens van Apeldoorn

Een politiek antwoord

De pandemie die de wereld momenteel in haar greep houdt, heeft geleid tot grote verstoringen van het openbare leven waarvan de effecten nog slechts zeer beperkt zichtbaar zijn. De vraag is niet óf Nederland in een recessie zal raken, maar hoe lang en diep die recessie zal zijn. Om de economische gevolgen van de pandemie zo veel mogelijk te beperken, trekt het kabinet tientallen miljarden euro's uit voor steunmaatregelen. Er klinkt bereidheid om de staatsschuld te laten oplopen tot de grenzen die bepaald worden door de Brusselse begrotingsregels, wat het kabinet een bestedingsruimte van 90 miljard euro zou geven; meer dan tien procent van het Nederlandse bruto binnenlands product.

Dit is niet anders elders in Europa – Duitsland kondigde onlangs een steunpakket van 130 miljard euro aan – en in de rest van de wereld, waar overheden met behulp van ongekende investeringen hun economieën zo goed en zo kwaad als het kan door de komende crisis proberen te loodsen.

Commentatoren vragen zich af wat dit betekent voor de relatie tussen de overheid en de markt. Enerzijds is een veel gehoorde observatie dat het tijdperk van het neoliberalisme ten einde loopt. Joseph Stiglitz, Nobel-

Wat is politiek?
essay

Enerzijds is een veel gehoorde observatie dat het tijdperk van het neoliberalisme ten einde loopt

Anderzijds wordt opgemerkt dat dit geluid ook al te horen was ten tijde van de financiële crisis en dat de systematische effecten daarvan uiteindelijk beperkt bleken

prijswinnaar en voormalig hoofdeconoom van de Wereldbank, verklaarde vorig jaar in *The Guardian* het neoliberalisme (opnieuw) ‘dood en begraven’. Na decennia van deregulering en privatisering zijn we getuige van de herrijzenis van de staat en de terugkeer van het primaat van de politiek: belangrijke maatschappelijke beslissingen worden niet meer overgelaten aan de markt en individuele marktparticipanten, maar zijn weer onderwerp van gemeenschappelijke besluitvorming en publieke verantwoording.

Paradox van het neoliberalisme

Anderzijds wordt opgemerkt dat dit geluid ook al te horen was ten tijde van de financiële crisis in het vorige decennium en dat de systematische effecten daarvan uiteindelijk beperkt bleken. In dit verband kan worden gewezen op de Franse denker Michel Foucault, die betoogd heeft dat liberaal beleid niet verward moet worden met *laissez-faire*. In zijn voordrachten aan het Collège de France in 1979, uitgegeven onder de titel *Naissance de la Biopolitique*, analyseert hij het neoliberalisme in oppositie tot het klassieke liberalisme van Adam Smith. Waar liberalen als Smith de markt tegenover de staat plaatsten en zich sterk maakten voor handel die gevrijwaard blijft van overheidsingrijpen, zo betoogt Foucault, wordt het neoliberalisme gekarakteriseerd door de overtuiging dat de markt juist niet kan bestaan zonder de overheid, en dat het de taak is van de overheid – welbeschouwd de enige taak – om in een groot aantal beleidsterreinen marktmechanismen te introduceren en te bestendigen. Het huidige overheidsingrijpen hoeft dus niet te wijzen op een breuk met het neoliberalisme (aangenomen dat dat inderdaad de beste karakterisering is van overheidsbeleid in de afgelopen decennia), als die uitgaven tot doel hebben om de bestaande markten tijdens de komende crisis overeind te houden.

Wat laten de recente ontwikkelingen dan wel zien? Wellicht dat het bepalen van de juiste afbakening tussen de overheid en de markt een politieke keuze is. Of in andere woorden, dat de vraag ‘wat is politiek?’ een politiek antwoord heeft. De paradox die Foucault identificeert in het neoliberalisme is dat de overheid met het introduceren van marktwerking ook zichzelf onderwerpt aan de disciplinerende werking van de markt, en zo zichzelf in het uitoefenen van haar publieke taak beperkt. Het gemak waarmee nu aanzienlijke budgettaire reserves worden aangesproken, suggereert dat veel van de conventionele beperkingen op overheidshandelen illusoir zijn; niet het gevolg van de dwingende logica van de markt maar het resultaat van politieke afwegingen.

Scheidslijn tussen politieke en private domein

Dat de afbakening van het politieke domein zelf ook een politieke keuze is, is een opvatting die bekend is uit de feministische kritiek op traditionele familieverbanden. De Franse filosoof Simone de Beauvoir, bijvoorbeeld, betoogt dat vrouwelijkheid en de positie van de vrouw in de samenleving, een onontkoombare sociale en politieke dimensie heeft. Men wordt niet als vrouw geboren, schrijft ze in *Le deuxième sexe* (1949), maar men wordt tot vrouw gemaakt. Als de vrouw een tweederangsbur-

ger is zonder autonoom bestaansrecht, ziet De Beauvoir, dan is dat het product van maatschappelijke keuzes.

Deze gedachte stond aan de basis van de tweede feministische golf en de slogan ‘het persoonlijke is politiek’. De emancipatie van de vrouw vereist een herdefiniëring van wat als politiek begrepen wordt. Het leven achter de voordeur – de gezinsverhoudingen, de opvoeding, de arbeidsdeling binnen de familie –, traditioneel gezien als onderdeel van de persoonlijke levenssfeer waarover men geen publieke verantwoording hoeft af te leggen, dient te worden blootgesteld aan politieke contestatie: het is niet slechts een persoonlijke keuze maar een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid.

Er is ook een schaduwzijde aan deze opvatting, want het suggereert dat er in principe niets gevrijwaard is van collectieve besluitvorming en dwingend overheidsoptreden. Toch zullen maar weinigen het belang van privacy en de persoonlijke levenssfeer ontkennen. De worsteling van liberale filosofen met betrekking tot de scheidslijn tussen het politieke en het private domein, in het bijzonder als het gaat om de familie, komt goed tot uitdrukking in het werk van John Rawls. In zijn *A Theory of Justice* (1971), waarin hij de verzorgingsstaat van verreweg de meest invloedrijke filosofische onderbouwing voorzag, aarzelt Rawls over de vraag of familieverbanden tot het politieke domein behoren en daarom beoordeeld dienen te worden aan de hand van de standaard van verdelende rechtvaardigheid. Soms lijkt hij de familie te presenteren als een vrijwillige, affectieve associatie voorbij politieke bemoeienis en dwingend ingrijpen. Op andere momenten accepteert hij dat de familie deel is van wat hij de ‘basisstructuur’ van de samenleving noemt – die instituties die diep ingrijpen in het leven van burgers en bepalend zijn voor de verdeling van sociaaleconomische kansen en goederen – en dat regulering daarom noodzakelijk is voor het garanderen van een rechtvaardige samenleving.

Een kwestie van politieke zelfbinding

Wellicht is de beste interpretatie van Rawls’ positie dat de familie zowel publieke als private elementen bevat. Dat kan men accepteren zonder daaraan de conclusie te verbinden dat de grenzen van het private domein niet aan politieke contestatie en gemeenschappelijke besluitvorming onderhevig zijn. Het belang van het garanderen van een persoonlijke levenssfeer, waar individuele vrijheid en autonomie kunnen floreren, is een kwestie van politieke zelfbinding. Dat bevestigt de verantwoordelijkheid die burgers en politici hebben in hun bijdrage aan politieke besluitvorming, want het betekent dat ze de mogelijkheid hebben om grote fouten te maken. Dat geldt net zo goed bij ingrijpen achter de voordeur als bij ingrijpen in de economie. ●

Dat de afbakening van het politieke domein zelf ook een politieke keuze is, is een opvatting die bekend is uit de feministische kritiek op traditionele familieverbanden

Laurens van Apeldoorn is universitair docent filosofie en lid van het Centre for Political Philosophy aan de Universiteit Leiden.

Het is niet raar om te denken dat we een afgebakende definitie van politiek nodig hebben om kritisch over politiek na te denken. Toch is het onzin. We moeten het streven naar een perfecte definitie van politiek loslaten om met een frisse blik te kunnen kijken. Dan zien we dat het 'klikjeskapitalisme' van de politiek en de media gevaren met zich meebrengt. Politici, journalisten en programmamakers kunnen en moeten zich daartegen wapenen.

Door Simon van Teutem

Wat is
politiek?
essay

Sterkere ruggengraat

Politiek is een ongrijpbaar begrip. Wie *House of Cards* heeft gezien, denkt bij het horen van het woord 'politiek' aan een individueel belangenconflict dat zich vermomt als een wedstrijd tussen principes. Wie onze minister-president het afgelopen decennium goed gevolgd heeft, denkt aan het in overeenstemming brengen van botsende belangen. Wie Carl Schmitt heeft gelezen, vindt de kern van de politiek in het onderscheid tussen vriend en vijand.

Zelfs de pioniers van het politiek denken, die met hun waarnemingen, stellingen en theorieën de basis legden voor het bestuur van vandaag, kwamen nooit tot een eenduidige definitie. Van Hobbes tot Habermas, Van Mill tot Miller, Van Nozick tot Nussbaum: er bestaat tot op de dag van vandaag geen perfect voorbeeld van hoe politiek eruit ziet, of nog belangrijker: hoe het eruit zou moeten zien.

Gelukkig is dat ook niet nodig. We behoeven namelijk geen toonbeeld van politiek om te reflecteren, kanttekeningen te plaatsen en positieve veranderingen teweeg te brengen. Op dezelfde manier als we de Mount Everest niet nodig hebben om te zien dat de Mont Blanc hoger is dan de Vaalserberg. Een vaag concept is nog steeds een concept, op dezelfde manier als een onduidelijke foto nog steeds een foto is.

Een kritische blik op bestuur, beleid, bewind, bemiddeling en botsende belangen levert meer op dan een zinloze zoektocht naar het archetype. De verschillen tussen plannen, politici en partijen verraden meestal zelf wel waar het goed gaat en waar het aan schort.

Reflectie op de zichtbare contrasten

Zo ook in de Nederlandse politiek van vandaag. Na de zoveelste liquidatie in een woonwijk ging Vincent Karremans, voorzitter van de vvd-fractie in Rotterdam, recent enorm tekeer over de gevolgen van recreatief drugsgebruik. Twee zaken vielen op. Ten eerste was hij zichtbaar emotioneel; zijn verhaal ontsluitte een onvervalst mengsel van woede, verdriet en frustratie. Nog opvallender was dat hij aantipte wat veel mensen, inclusief zijn eigen achterban, liever niet willen horen: zolang het illegaal is, hebben gebruikers een onmiskenbaar aandeel in drugscriminaliteit, en dus ook in liquidaties.

Bij het bekijken van het filmpje lijkt het alsof Karremans uit z'n rol valt. Alsof hij, ondanks het gebrek aan een ideale definitie, geen politiek aan het bedrijven is. Alsof zijn optreden niet tot die categorie behoort. Dat is vreemd. Want waarom kijken we raar op als een politicus dingen zegt die zijn of haar achterban liever niet wil horen? Waarom geldt het tonen van emotie als afwijking van de norm? En wat zegt dat over de manier waarop 'politiek' bedreven wordt in Den Haag? Niet de vraag wat politiek definieert, of wat we precies van politici moeten verwachten, maar reflectie op de zichtbare contrasten tussen politici geeft zinnige aanwijzingen over wat er beter kan en moet. Die verschillen laten namelijk vaak zien wat politiek in elk geval *niet* zou moeten zijn.

Politiek acteerwerk

Zo legt het optreden van Karremans mijn inziens de meest zorgelijke trend in Den Haag bloot: de rol van de Nederlandse politicus wordt in toenemende mate gedefinieerd door persvoorlichterspraatjes bij talkshows, gespeelde verontwaardiging bij de interruptiemicrofoon en afgezaagde teksten op Facebook en Twitter, die niet alleen weerklank vinden bij het vaste groepje ja-knikkers, maar daar ook voor bedoeld zijn. Het is met

FOTO: HERMAN WOUTERS

Waarom kijken we raar op als een politicus dingen zegt die zijn of haar achterban liever niet wil horen?

FOTO: HERMAN WOUTERS

Talkshows voeren kijkcijferoorlogen en op menig krantenredactie hangt een groot scherm waarop men *live* de meest 'geklikte' artikelen ziet staan

Medialisering

De (sociale) medialisering van de politiek is niet alleen schadelijk voor de vorm, maar ook voor de inhoud van de politiek. Tweede Kamerlid Pieter Omtzigt – een uitzondering op de regel – vatte dat recent goed samen in een donderspeech: 'Dit is een Tweede Kamer die twee derde van zijn tijd doorbrengt door, als je links bent, wat er op de voorpagina van *de Volkskrant* stond, of, als je rechts bent, wat er op de voorpagina van *De Telegraaf* stond.' Hij eiste dat er meer tijd besteed zou worden aan wetgeving en minder aan spoeddebatten. Hij had groot gelijk.

Toch ligt niet alle schuld, en dus ook niet de gehele oplossing, bij politici zelf. In 'het politieke', het maatschappelijk debat en de informele democratie, is namelijk een soortgelijk mechanisme van kracht. Met name de media treffen blaam, want ook daar worden kijkers, luisteraars en lezers steeds nauwer gevolgd in plaats van geleid. Talkshows voeren kijkcijferoorlogen en op menig krantenredactie hangt een groot scherm waarop

grote regelmaat een toneelspel en Tweede Kamerleden noch bewindslieden verdienen een *Oscar*.

De reden voor dit acteerwerk schuilt in het feit dat partijen steeds beter *denken* te weten wat de achterban nou eigenlijk wil. Kliks en *likes* worden gemeten op Facebook, Twitter en zelfs Instagram. Kiezers worden opgesplitst in doelgroepen die men op de juiste momenten een bot toegooit. Standpunten zijn niet alleen afhankelijk van ideologische drijfveren, maar worden steeds heviger onderworpen aan en afgebogen naar de onderbuik van de volgelingen. Dit leidt niet alleen tot toneelspel, maar logischerwijs ook tot het uitdragen van zo min mogelijk standpunten die in het verkeerde keelgat van de achterban kunnen schieten. Dat verklaart precies waarom Karremans voor het oog van de kijker uit zijn 'rol' als politicus viel. Partijen onderschatten echter structureel het gemak waarmee de kiezer deze marketingtrucs doorziet en de proefballonnen lek prikt. Precies dáárom is het optreden van Karremans een verademing.

men *live* de meest 'geklikte' artikelen ziet staan. Het gevolg daarvan is een *bias* naar conflict, sensatie en polarisatie, en dat is nou precies wat politici perverse prikkels tot scoringsdrift geeft. Gedegen onderzoek naar een saai doch belangrijk beleidsstuk genereert minder aandacht dan een proefballon over zwaardere straffen in probleemwijken.

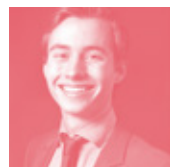
Politici die zich hier bewust van zijn, kunnen media als een instrument leren bespelen en daarmee zoveel mogelijk zuurstof van het publieke debat naar zich toetrekken. Dat kan met concreet beleid, zoals Trumps *great wall*, maar ook met onschuldige trucjes die evenzeer afleiden van de inhoud. Als Machiavelli vandaag de dag geleefd had, en met een kleine partij in de Tweede Kamer zat, zou hij net als Thierry Baudet een pikante foto op Instagram gooien. Aandacht is macht. Media laten zich in toenemende mate op voorspellende wijze *gebruiken* door de politiek, terwijl hun rol juist is om deze te *controleren*. Een cruciaal element van 'het politieke' faalt.

Minder volgen, meer leiden

Hoe moet het dan wel? Een sterkere ruggengraat is een gezond startpunt, zowel bij politici als bij media. Om daadwerkelijk iets te betekenen voor mensen die je vertegenwoordigt of van informatie voorziet, moet je de verantwoordelijkheden van je vak serieus nemen en niet als een onzekere puber je eigenwaarde ontlenen aan wat er op de *socials* gezegd wordt. Er moet meer energie naar de knickers en minder naar het spel. Omtzigt's speurwerk bij de toeslagenaffaire is daar een uitstekend voorbeeld van. Politici moeten zich niet dagelijks bezigen met krantenkoppen, kliks en *likes*, maar moeten zich focussen op beleid en de achterban daarbij op sleeptouw durven nemen. Zij moeten minder volgen en meer leiden.

De crux is dat het geen perfecte definitie en ook geen toonbeeld van 'politiek' of 'het politieke' vergt om stappen vooruit te zetten. De node-loze zoektocht daarnaar is dan ook zonde van onze energie, die we beter kunnen besteden aan een vergelijkende aanpak. Zo'n benadering laat zien dat het voor politici en media in onze tijd verleidelijk is om in de praatjes van communicatiebureaus te trappen, om kwaliteit af te meten aan kliks, en om bereik te laten verworden tot *doel* in plaats van *middel*. De inherente nepheid daarvan in de politiek en de speelbalverwording van media komt de democratie noch het vertrouwen van de burger ten goede. Er is in beide domeinen dan ook vooral behoefte aan een sterkere ruggengraat. ●

Politici moeten zich niet dagelijks bezigen met krantenkoppen, kliks en *likes*, maar moeten zich focussen op beleid en de achterban daarbij op sleeptouw durven nemen

Simon van Teutem studeert Philosophy, Politics and Economics aan de University of Oxford en becommentarieert Nederlandse en Britse politiek op Twitter.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Zoals in een oorlog de partij wint die de meeste lijken van tegenstanders weet op te stapelen, zo wint in de politiek de partij met de meeste stemmen, constateerde filosoof Elias Canetti. Maar de subtiele verschillen die een denker als Canetti aanbrengt, dreigen momenteel te vervagen. Zoals het verschil tussen tegenstander en vijand.

Door Casper Thomas

Strijd zonder fatale afloop

'De enige goede Democraat is een dode Democraat.' Bewust of onbewust echode Couy Griffin eind mei een overtuiging die diep verweven is met de geschiedenis van het denken over politiek. Couy Griffin is de voorzitter van Cowboys for Trump, een actiegroep die te paard met Amerikaanse vlaggen rondrijdt om steun aan de huidige president van de Verenigde Staten te betuigen.

Politieke doodswens

Griffins uitspraak werd door Trump via Twitter herhaald en de woorden deden stof opwaaien in de vs. Was dit een verkapte oproep tot geweld? Maar Griffin zei nog iets. 'Ik bedoel het niet in de fysieke betekenis', zei hij. 'Maar in de politieke betekenis.' Met de cowboyhoed op het hoofd verkondigde Griffin dat de agenda van de Democraten 'anti-Amerikaans' is en dat de Republikeinen er daarom alles aan moeten doen om een meerderheid in het Huis van Afgevaardigden en de Senaat te behalen. En dat vergt het uitschakelen van zoveel mogelijk Democraten, 'in politieke zin'.

Met deze uiteenzetting bevindt Griffin zich in hetzelfde kamp als Elias Canetti (1905–1994), de kosmopolitische filosoof die in zijn werk *Massa en macht* een visie uiteenzette op het ontstaan van politiek en de functie ervan. Politiek draait niet om je morele gelijk halen, meende Canetti. Dat een bepaalde ideologische stroming erin slaagt haar overtuigingen tot realiteit te maken, betekent niet dat de beste ideeën zijn komen bovendrijven. 'Niemand heeft ooit in ernst geloofd dat de mening van het

Politiek
& strijd

In de ogen van Canetti is politiek een manier waarop de strijd op leven en dood kan worden gevoerd zonder bloedvergieten

grootste aantal bij een stemming door haar overwicht ook de verstandigste is', schrijft hij in het hoofdstuk 'Het wezen van het parlementaire stelsel', onderdeel van *Massa en Macht*.

Massa en macht is een ongrijpbaar boek, historisch, antropologisch en zeer associatief. Maar door het vraagstuk van hoe mensen zich als groepen tot elkaar verhouden via verschillende routes te benaderen, legt Canetti bloot wat het betekent om op een gezonde manier politiek te bedrijven.

Strijd op leven en dood

Canetti kijkt naar de geschiedenis van de mens en ziet hoe die eeuwenlang draaide om een strijd op leven en dood. Jouw stam versus de mijne, met bestaansmiddelen als inzet. Politiek, zoals die in de loop van de tijd gestalte heeft kregen in de vorm van instituties, wetten en afspraken, is een manier op het scherpste randje van die basis van het menselijk bestaan af te vijlen. In de ogen van Canetti is politiek een manier waarop de strijd op leven en dood, over wie de overlevende mag zijn, kan worden gevoerd zonder bloedvergieten. Zoals in een oorlog de partij wint die de meeste lijken van tegenstanders weet op te stapelen, zo wint in de politiek de partij met de meeste stemmen, constateert Canetti.

Bij de transitie van fysieke doodstrijd naar politieke doodstrijd hoort een belangrijk onderscheid. In het eerste geval is de ander een vijand en moet permanent worden uitgeschakeld. In het tweede geval staan er tegenstanders tegenover elkaar die weliswaar overwonnen kunnen worden, maar daarmee niet verdwijnen. Omdat tegenstanders, anders dan in een oorlog, bij politieke strijd blijven leven, moet er altijd rekening worden gehouden met, in Canetti's woorden, 'toekomstige veldslagen'.

Elias Canetti waarschuwt daarom een politieke overwinning, bijvoorbeeld bij verkiezingen of een stemming in het parlement, niet gelijk te stellen aan het verlies van de ander. Een politieke victorie betekent niet dat er overeenstemming is bereikt of dat de verliezer zijn ongelijk toegeeft. De verliezer in de democratie erkent eenvoudig dat hij verslagen is, en maakt zich weer op voor de volgende ronde.

Poldermodel en het nut van politieke partijen

Nederland heeft de lessen van Canetti tegelijk heel erg goed en volledig verkeerd begrepen. De Nederlandse poldercultuur, waarin partijen elkaar in de politieke arena 'naar het leven staan' en daarna gebroederlijk koffiedrinken of plaatsnemen op een terras, toont dat ons land snapt wat politieke strijd ten diepste is. De boze burger voelt zich verraden door de elite wanneer partijen achter de schermen veel toeschietelijker naar elkaar dan op de bühne. Je kunt het ook zien als bewustzijn bij politici dat tegenstanders geen vijanden hoeven te zijn.

Tegelijk is de neiging tot het zoeken van consensus, nog een wezenskenmerk van de poldercultuur, een manier waarop Nederland weer wegdrijft van de essentie van de politiek. Door bij voorbaat al de overeenstemming

te veronderstellen, het liefst een waar zoveel mogelijk partijen onderdeel van zijn, verspeelt de politiek de cruciale suggestie dat er iets op het spel staat. Het is alsof bij een sportwedstrijd een gelijkspel of nipte overwinning van te voren wordt afgesproken. Niemand zou een kaartje kopen voor die wedstrijd.

Ook onderstreept het idee van politiek als doodstrijd zonder fatale afloop het nut van partijen. Canetti noemt de volksvertegenwoordiger een 'geconcentreerde kiezer'. Die ene persoon die tijdelijk een zetel inneemt, vat een hele groep mensen samen en voert politieke strijd namens hen. Zo hoeft niet iedereen daar op dagelijkse basis mee bezig te zijn. Het partijverband bakent de verschillende kampen af. Enkel losse vertegenwoordigers zou een onoverzichtelijk *meleé* worden.

Vanuit dit perspectief zijn er vraagtekens te zetten bij de groeiende behoefte van politieke partijen om hun directe kaders te overstijgen. Partijen op links en rechts proberen volksbewegingen zijn. Het gevolg is dat stammenstrijd, de basis van politiek, overvloeit naar andere domeinen van de samenleving, zoals sociale organisaties, media en dagelijkse interactie tussen mensen. Op die manier ontstaat een vorm van verzuijing die niet gericht is op samenhang binnen het eigen verband, maar op conflict met anderen. De samenleving als een groot slagveld.

Verschil tussen tegenstander en vijand

De subtiele verschillen die een denker als Canetti aanbrengt, dreigen momenteel te vervagen. Ten eerste het verschil tussen tegenstander en vijand. In veel democratieën wortelt het vijanddenken zich steeds dieper. Het aanwijzen van 'vijanden van het volk' of spreken over 'ondermijnen van de samenleving' tref je bij leiders met een autoritaire inborst. Autoritair, omdat wie spreekt over vijanden suggereert dat de ander permanent moet verdwijnen, in eerste instantie politiek. Fysieke verwijdering is dan een dreigende tweede stap. Wie spreekt over tegenstanders, uit de wens dat een opponent weer terugkeert na verlies. Anders is er immers geen politieke strijd meer, alleen maar overheersing.

Elias Canetti werd in 1905 geboren in Bulgarije. Zijn denken vormde zich in een periode waarin georganiseerde politiek langzaam ineensloot en terugkeerde naar zijn primitieve wortels. Ook dat maakt zijn kijk op politiek belangrijk voor deze tijd. Kritiek op de systemen en regels waarmee we politiek bedrijven, klinkt nu luider dan de erkenning dat strijd in de politieke arena – waarin niemand ooit de permanente winnaar is – een samenleving behoedt voor een werkelijk gevecht met zichzelf. ●

De verliezer in de democratie erkent eenvoudig dat hij verslagen is, en maakt zich weer op voor de volgende ronde

Casper Thomas is correspondent voor *De Groene Amsterdammer* en *Het Financieele Dagblad*. Hij schrijft vanuit zijn standplaats Washington D.C. over de democratie in Amerika en elders in de wereld. In 2018 verscheen zijn boek *De autoritaire verleiding* bij uitgeverij Atlas Contact.

Waar de politiek faalt, ontstaat activisme. Politiek is de voortdurend noodzakelijke representatie van burgers; activisme probeert zichzelf juist overbodig te maken. Activisme begint waar politieke verlamming optreedt of wanneer politici de minderheid onvoldoende beschermen tegen de dominantie en willekeur van de meerderheid. De opdracht voor de politiek is duidelijk: maak ruimte.

Door Devika Partiman

Politiek & activisme

Maak activisme overbodig

Een van de meest treffende voorbeelden van politiek falen in recente tijden is de reactie op de beweging tegen de figuur Zwarte Piet. In 2011 bezocht ik de expositie *Zwart van Roet* in het MC Theater te Amsterdam, die mij de ogen opende over deze racistische karikatuur. Ik bleek het kind van ouders die mij stiekem altijd al 'zwart van roet' en niet 'zwart als roet' lieten zingen; van een vader die mij over de strijd die hij zelf tegen de figuur had gevochten niet had verteld. 'Het had geen zin, ze wilden niet luisteren.' De pijn van een generatie Nederlanders van kleur die de strijd om gelijkheid had opgegeven, samengevat in een paar woorden.

Stier op een rode lap

Ik sloot me niet veel later als vrijwilliger aan bij de groep die inmiddels onder de naam 'Zwarte Piet is Racisme' bekend waren. De naïeve gedachte die ik toen had – dat als meer mensen zouden weten dat deze figuur een racistische, koloniale karikatuur is, het snel zou verdwijnen – was van korte duur. De realiteit bleek weerbarstig en vooral diep racistisch. Ook de afgelopen weken zagen we het fenomeen weer opsteken: een machtig deel van het witte Westen reageert als een stier op een rode lap zodra zwarte mensen voor hun rechten opkomen. Zelfs als het om iets fundamenteels gaat als het recht om niet vermoord te worden om je huidskleur.

Dat hier in Nederland tienduizenden mensen de straat op gaan is niet slechts omdat de demonstranten het erg vinden voor mensen dáár – in de Verenigde Staten, in dit geval; het is omdat het een snaar raakt. Ook in Nederland is steeds meer aandacht voor politiegeweld en dat is hard

**Een machtig
deel van het
witte Westen
reageert als
een stier op
een rode lap
zodra zwarte
mensen voor
hun rechten
opkomen**

FOTO: HERMAN WOUTERS

nodig. De cijfers over etnisch profileren door de politie in Nederland liegen er niet om en ook politiegeweld komt hier helaas voor. Onder meer organisaties als Controle Alt Delete en Amnesty International spraken zich hierover al uit. Ondertussen heeft de politie al jarenlang de opdracht om het korps diverser te maken, wat maar niet lukt omdat niet alleen de instroom een probleem is maar ook de uitstroom. Door de intern verziekte, racistische cultuur waarover al verschillende zaken naar buiten kwamen, stoppen mensen van kleur al vanaf de opleiding veel sneller dan witte collega's. Het ministerie van Justitie en Veiligheid gaat ondertussen gestaag door met het politiekorps uitrusten met meer wapens. Tevens ligt er op dit moment een wet in de Eerste Kamer die het verder zou bemoeilijken om agenten op dezelfde manier te berechten als andere burgers, en wordt het geweldsmonopolie (als het aan minister Grapperhaus ligt) mogelijk uitgebreid: begin juni zei hij toe dat boa's (buitengewoon opsporingsambtenaren) kunnen een wapenstok en wellicht zelfs een taser krijgen.

In één alinea met neonazi's

In de recente strijd – recent, omdat de eerste protesten al in de jaren '30 van de 20ste eeuw plaatsvonden – tegen de figuur Zwarte Piet duurde het jaren voor de eerste verandering zichtbaar werd. De zwarte leiders die zich de afgelopen jaren hebben uitgesproken, zijn in de afgelopen jaren slachtoffer geworden van politiegeweld, van verbaal en fysiek geweld door burgers en van doodsb bedreigingen. Desondanks wordt er al jaren vreedzaam gedemonstreerd en is ook richting de politiek herhaaldelijk de vraag uitgegaan: praat met ons. Het gebeurde nauwelijks. Wat wel gebeurde, is dat actiegroep Kick Out Zwarte Piet (KOZP) in het *Dreigingsbeeld van 2017* werd genoemd door de Nationaal Coördinator Terrorismedebestrijding en Veiligheid (NCTV), samen met neonazi-organisaties als Erkenbrand, Pegida en Identitair Verzet. Neonazi's samen met mensen die pleiten voor het afschaffen van racisme in een kinderfeest in dezelfde alinea van een rapport over extremisme noemen; het is een reflex die Nederland niet vreemd is. De NCTV zou later schoorvoetend excuses aanbieden en het noemen van KOZP in dit rapport rechtzetten. De schade was al gedaan.

Ondanks alle tegenslag is het Sinterklaasfeest in Nederland langzaam maar zeker aan het veranderen. En het heeft meer dan dat opgeleverd: het gesprek over racisme in Nederland is definitief opengebroken. Een geest die niet meer terug in de fles gaat. Tienduizenden Nederlanders – van Amsterdam tot Enschede, en van Maastricht tot Groningen – gingen begin juni de straat op in solidariteit met de Black Lives Matter-beweging, de Amerikaanse antiracisembeweging die opkomt tegen (dodelijk) politiegeweld tegen zwarte mensen.

Wit gemak boven zwarte pijn

In oktober 2013 zou premier Rutte in een persconferentie de inmiddels beruchte zin uiten: 'Zwarte Piet is nou eenmaal zwart, daar kan ik niets aan veranderen'. Zeven jaar later pas, in juni 2020, zei hij van gedachten te zijn veranderd over zwarte piet: hij begrijpt de pijn en ziet ook dat het

Het gesprek over racisme in Nederland is definitief opengebroken. Een geest die niet meer terug in de fles gaat

moet veranderen. Maar, zei hij ook: 'Zwarte piet doet dan wel pijn, maar het is natuurlijk geen racisme'. Daarmee doet hij niet alleen de pijn af als onterecht, hij toont geen enkele wil om ook voor zwarte Nederlanders een waardig premier te zijn. Het is tekenend voor de houding van veel politici: zij spreken het pas uit zodra ze denken dat hun achterban voldoende meegedraaid is en zelf actie ondernemen is nog steeds een brug te ver. Politici doen het voorkomen alsof er slechts twee scenario's mogelijk zijn: zich uitspreken tegen racisme en een deel van hun witte achterban verliezen, of zich niet uitspreken tegen racisme en kiezers die zich toch al ondervertegenwoordigd zagen in de steek blijven laten. Al dan niet bewust wordt hiermee constant wit gemak boven zwarte pijn gesteld.

Het is natuurlijk niet slechts onwil of slechte intentie in Den Haag. Het is ook een gebrek aan kennis en capaciteit om over racisme te praten. Dat heeft alles te maken met hoe de Tweede Kamer er altijd al uit heeft gezien: spierwit. Wle zwarte Nederlander in de Tweede Kamer. In de afgelopen tien jaar kenden we precies één zwart Tweede Kamerlid: Amma Asante. Zij had haar zetel bovendien slechts tijdelijk, ter vervanging van iemand anders. Bij de volgende verkiezingen stond Asante weer laag op de kieslijst. En dan is haar partij, de PvdA, nog zo'n beetje de enige politieke partij die überhaupt structureel werkt aan de representatie van mensen van kleur (en van vrouwen en andere groepen die politiek in de minderheid zijn).

De opdracht is duidelijk: maak ruimte

En dus is er activisme. Als teken aan de wand dat er groepen niet of onvoldoende gerepresenteerd worden, zoals (alle vormen van) discriminatie er een teken van is dat bepaalde groepen oververtegenwoordigd zijn. Die mensen die zich de meerderheid achten, onderdrukken ook in Nederland structureel vrouwen (geen minderheid) en minderheden. Zolang activisme voor deze groepen nodig is om gehoord te worden, faalt de politiek in haar taak als volksvertegenwoordiging.

Juist nu, nu extreemrechts wereldwijd oprukt en het neoliberalisme steeds vaker bedrijven boven planeet en mensenrechten verkiest, is het belangrijk dat politieke partijen opstaan voor gelijkheid. De naderende Tweede Kamerverkiezingen zijn daarvoor de eerstvolgende grote kans. De opdracht is duidelijk: maak ruimte. Stel een kieslijst op waar vrouwen, jonge mensen, mensen van kleur, LHBT+ mensen, mensen met een beperking en mensen van alle opleidingsniveaus zijn vertegenwoordigd. Niet een kieslijst met 'van alles eentje', en niet met de verwachting dat zij zich naar jou schikken.

Politiek is geslaagd zodra activisme overbodig is. En zodra de dominante meerderheid begint te steigeren – want dat gaan ze doen – dan weet je één ding zeker: het gaat de goede kant op. ●

Op dit moment zit er geen enkele zwarte Nederlander in de Tweede Kamer

Devika Partiman is oprichter van Stichting Stem op een Vrouw.

De coronacrisis vraagt om snelle besluiten van grote en langdurige impact. Maar vrouwelijke politici en experts ontbreken grotendeels in die besluitvorming. Cijfers laten al jaren zien dat het in Nederland slecht gesteld is met de inclusie van vrouwen in de politiek. Waarom is inclusieve besluitvorming – vooral in tijden van crises – zo belangrijk, en hoe kunnen we met meer gendergelijkheid uit deze crisis te komen?

Door Liza Mügge & Zahra Runderkamp

Politiek & gender

Als 'de jongens' het voor het zeggen hebben

Uit de geschiedenis weten we dat crises vrouwen harder treffen dan mannen. De coronacrisis is hierop geen uitzondering. Vrouwen staan in de frontlinie van het gevecht tegen het coronavirus; zij vervullen bijna twee derde van de 'vitale beroepen' zoals verpleger, schoonmaker en onderwijzer.¹ Vrouwen maken echter niet voor twee derde deel uit van degenen die de beslissingen nemen. Er wordt dus beslist *over* hen, maar niet *met* hen. Dit is een probleem omdat inclusieve besluitvorming de kwaliteit van de democratie bevordert en ruimte biedt voor een variëteit aan perspectieven die anders over het hoofd worden gezien. Juist crises kunnen als 'momenten van potentiële verandering'² bestaan die patronen eindelijk doorbreken.

De jongens van het RIVM en het OMT

Een fraaie illustratie van hoe we er nu voorstaan is dit fragment uit de persconferentie van minister-president Rutte op 19 mei 2020: 'We zijn een democratie. We hebben hier geen bazen, we kennen hier geen hiërarchie, maar wij zitten nou in een positie dat we die feiten met Nederland moeten delen en op basis daarvan besluiten moeten nemen. En dan is er steeds het vertrouwen geweest dat als je dat doet, dat dan de Nederlander gemiddeld zo in elkaar zit dat die zegt: oké, als de jongens dat zo hebben uitgezocht en dat zo in elkaar zit en ook die deskundigen dat nog eens onderbouwen, de Van Dissels, RIVM, OMT, dan gaan we ons daaraan houden.'

1 | <https://atria.nl/nieuws-publicaties/beeldvorming-stereotypering/waarom-het-belangrijk-is-te-kijken-naar-man-vrouw-verschillen-in-tijden-van-corona/>

2 | Quote van Stuart Hall uit: *Stuart Hall: Conversations, Projects and Legacies* (2017), p. 80. Goldsmiths Press.

Hier is nog een wereld te winnen. 'De jongens' moeten we, helaas, letterlijk nemen. Op het moment van schrijven is er nog geen enkele vrouw tijdens de persconferenties aan het woord geweest. Ook achter de schermen – 'de Van Dissels, RIVM, OMT' – vallen de cijfers tegen.³ In dezelfde persconferentie herhaalde Rutte een boodschap uit eerdere persconferenties: 'We hebben vijftig procent van de kennis waarmee we honderd procent van de besluiten moeten nemen'. Wie er aan tafel zitten, doet er dus wel degelijk toe.

Het World Economic Forum scherpste in het *Global Gender Gap Report 2020* hun berekeningen aan: het zal *nóg* langer duren dan verwacht om gendergelijkheid te bereiken. Volgens de (pre-corona) prognose wordt economische gelijkheid tussen mannen en vrouwen pas over 257 jaar bereikt. Politieke gelijkheid wordt ruwweg anderhalve eeuw eerder verwacht. In het huidige tempo duurt het dus nog een eeuw voordat vrouwen politiek evenveel in de melk te brokkelen hebben als mannen. Het goede nieuws is dat een crisis een nieuwe impuls kan geven aan lopende veranderingen. Politieke gendergelijkheid in post-conflict landen in onder andere Afrika wijzen hierop.⁴ In deze bijdrage bespreken we vanuit onze positie als wetenschappers mogelijkheden om met meer gendergelijkheid uit deze crisis te komen.

Genderongelijkheid in crisistijd

Wat hebben ebola, zika en SARS met elkaar gemeen? Onderzoek laat zien dat al deze virusepidemieën een terugslag in economische gendergelijkheid betekenden. Zo vertelde een onderzoeker aan *The New York Times* dat, hoewel in eerste instantie iedereen wordt getroffen door zulke virussen, deze eerdere virusuitbraken laten zien dat het inkomen van

In het huidige tempo duurt het nog een eeuw voordat vrouwen politiek evenveel in de melk te brokkelen hebben als mannen

3 | <https://nos.nl/collectie/13824/artikel/2331065-dit-zijn-de-experts-die-het-coronabeleid-bepalen>

4 | <https://www.weforum.org/agenda/2017/05/how-rwanda-beats-almost-every-other-country-in-gender-equality/>

5 | <https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/03/feminism-womens-rights-coronavirus-covid19/608302/>

6 | <https://eige.europa.eu/news/coronavirus-puts-women-frontline>

Vrouwen worden disproportioneel hard getroffen door crises. Daartegenover staat dat vrouwen het minst zichtbaar zijn in besluitvorming tijdens een crisis

mannen na de crisis sneller terugkwam op het pre-crisisniveau dan dat van vrouwen. ⁵ Het European Institute for Gender Equality berekende dat een kwart van de werkende vrouwen in Europa in een kwetsbare sector werkt, oftewel een sector waarin ze niet doorbetaald worden of geen betaald verlof krijgen. Vrouwelijke migranten worden het hardst getroffen. ⁶ De economische crisis van 2008 staat ook nog vers in ons geheugen.

Ook daar laat onderzoek, onder andere van de Europese Commissie, zien dat de crisis een terugslag betekende voor zowel de economische positie van vrouwen, als gendergelijkheid. Als we dit moment niet aangrijpen, zal het voor de coronacrisis hetzelfde betekenen.

In tijden van crisis neemt gender-gerelateerd geweld toe. De eerste Europese cijfers druppelen binnen. Chinese activisten wijzen op een dramatische toename van gerapporteerde incidenten tijdens de quarantaine. Er wordt terecht gevreesd dat eveneens in Nederland de percentages van huiselijk geweld zullen toenemen. Bovendien kunnen vrouwen moeilijker hulp inschakelen als ze in quarantaine zitten en de dader continue aanwezig is. Zoals in andere landen is in Nederland het codewoord 'masker 19' in een apotheek synoniem geworden voor een roep om hulp bij huiselijk geweld. Dit soort initiatieven geven hoop, maar laten ook zien hoe nijpend de situatie is.

In Nederland is de rolverdeling tussen partners in heteroseksuele stellen met kinderen nog altijd heel traditioneel. De kans is groot dat de extra zorgtaken en het thuisonderwijs worden opgevangen door degenen die hier toch al het meeste aan bijdroegen: vrouwen. Maar er zijn ook kansen: mannen van vrouwen met een cruciaal beroep – zoals de zorg – die nu overuren draaien, kunnen een inhaalslag maken thuis. Hopelijk heeft dat een blijvende impact. Maar hoe zit het eigenlijk met alleenstaande ouders? Uit recente cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) blijkt dat bijna negen op de tien kinderen in een eenoudergezin bij de moeder wonen. Kortom, vrouwen zijn vaker dubbel belast in de combinatie van werk en zorg tijdens de quarantaine.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Het belang van inclusievere besluitvorming

Vrouwen worden disproportioneel hard getroffen door crises, en de coronacrisis zal daarop geen uitzondering zijn. Daartegenover staat dat vrouwen het minst zichtbaar zijn in besluitvorming tijdens een crisis. In de Verenigde Staten zijn bijvoorbeeld maar twee van de 22 leden van de White House Corona Virus Taskforce vrouw. In Nederland is de situatie niet veel beter, zoals we hierboven al schreven. Ook hier zijn het vooral mannen die besluiten nemen die effect hebben op de levens van alle burgers. Gebarentolk Irma Sluis is een welkome afleiding tussen de blauwe en grijze pakken tijdens de vele persconferenties.

Wat betekent dit? Vrouwen worden uitgesloten van beslissingen die hen op een andere manier treffen dan mannen. En dat terwijl we weten dat diversiteit onder politici de besluitvorming ten goede komt. De kwaliteit gaat omhoog omdat perspectieven mee worden genomen die anders onzichtbaar blijven. Beleid en maatregelen omtrent het coronavirus moeten ook de expliciete consequenties meennemen voor vrouwen, en we moeten bewust zijn van de intersecties van gender, ras of etniciteit, sociaaleconomische positie, seksualiteit, religie en het hebben van een beperking. Landen met vrouwelijke leiders kregen veel aandacht, onder andere in het recente en veel gecirculeerde *Forbes*-artikel 'What Do Countries With The Best Coronavirus Responses Have In Common? Women Leaders'. Dit betekent niet dat vrouwen per definitie alle vrouwen of alléén vrouwen vertegenwoordigen. Het betekent ook niet dat mannen per definitie geen vrouwen kunnen vertegenwoordigen. Europees onderzoek toont aan dat de kans groter is dat een feministische, mannelijke politicus gendergelijkheid bevordert, dan een rechtse vrouwelijke politicus. ⁷ Inclusieve besluitvorming in een democratie omvat politici en bestuurders met diverse achtergronden en opvattingen. Soms komen die opvattingen voort uit een specifieke ervaring die kenmerkend zijn voor een bepaalde sociale groep en soms ook niet. Ook die diversiteit is van belang.

Feministisch coronabeleid

Goed nieuws: Rwanda staat al jaren in de top 5 van het eerder genoemde *Global Gender Gap Report* van het World Economic Forum. Dit rapport meet hoeveel staten doen om het gat tussen mannen en vrouwen te dichten. Hoewel deze top 5-ranking onder andere voortkomt uit de dramatische recente geschiedenis van het land, leidde de verwoestende genocide tot hogere arbeidsparticipatie van vrouwen, minder verschil in loon, invoering van zwangerschapsverlof, en de invoering van quota. De coronacrisis kan potentieel ingrijpende veranderingen katalyseren. Maar hoe? Er zijn al allerlei initiatieven die als voorbeeld kunnen dienen. Zo riep een grote groep vrouwen-netwerken, gecoördineerd door de Feminist Alliance for Rights, al op tot een 'Feminist Covid-19 Policy'. ⁸ Een feministisch coronabeleid houdt onder andere in dat er oog is voor de situatie van vrouwen en dat het belang van de meest kwetsbaren zwaar weegt. Een algemeen punt is de roep om de beschikbaarheid van naar geslacht uitgesplitste gegevens en analyse, inclusief gedifferentieerde infectie- en sterftcijfers van Covid-19. Dit is ook buiten de coronacrisis een goed voorstel: inzicht is de eerste stap naar verbetering. De Feminist Alliance

Diversiteit onder politici komt de besluitvorming ten goede. De kwaliteit gaat omhoog omdat perspectieven mee worden genomen die anders onzichtbaar blijven

7 | <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1354068816655561>

8 | <http://feministallianceforrights.org/blog/2020/03/20/action-call-for-a-feminist-covid-19-policy/>

9 | https://secure.avaaz.org/nl/community_petitions/de_tweede_kamer_der_statengeneraal_ook_nu_baas_in_eigen_buik/dashboard

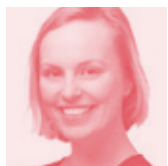
10 | <https://gap.hks.harvard.edu/gap-covid19>

11 | <https://www.coe.int/en/web/genderequality/promoting-and-protecting-women-s-rights>

12 | <https://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/op-weg-naar-een-betere-mv-balans-in-politiek-en-bestuur/>

Liza Mügge is universitair hoofd-docent politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Mügge is mede-oprichter van het *European Journal of Politics & Gender*.

Zahra Runderkamp is promovenda aan de Universiteit van Amsterdam. Ze werkt aan een proefschrift over de vertegenwoordiging van vrouwen en etnische minderheden in de Nederlandse politiek en media.

for Rights roept verder op om oog te hebben voor mentale problemen die voortvloeien uit deze crisis, en zorg voor het behoud van toegang tot bijvoorbeeld nood-anticonceptie en veilige abortus. Dit is allesbehalve vanzelfsprekend. Zo was er het nieuws van een Nederlandse vrouw die abortus wilde plegen, maar niet naar de kliniek kon komen omdat ze in quarantaine zat door zieke familieleden. De abortuspil kon haar, volgens de instanties, niet per post worden opgestuurd. Helaas waren anno 2020 dus nog 'Baas in eigen buik'-protesten nodig.⁹ Dit zijn schrijnende gevallen, maar de extremen laten ons ook zien hoe groot de problemen zijn.

Gendersensitief beleid

De oproepen zijn lange lijsten met mogelijke maatregelen op allerlei verschillende vlakken, zoals de genoemde gezondheidszorg, maar ook het tegengaan van sociale ongelijkheden, toegang tot informatie en onderwijs. Het zou een goed begin zijn als het kabinet deze lijst erbij zou pakken. Ook het *Gender Action Portal* van de Universiteit van Harvard biedt vele handvaten voor gendersensitief beleid en voorbeelden van wat werkt in andere landen.¹⁰ Erken ook wat je niet weet: in Engeland vroeg de UK Women and Equalities Committee om ervaringsdeskundigen en onderzoek over hoe mensen ongelijk geraakt worden door de crisis. De Raad van Europa maakte een pagina aan waar *best practices* uit allerlei landen worden gedeeld.¹¹

Wat we uiteindelijk écht nodig hebben zijn maatregelen die vrouwen onderdeel maken van de discussie – zowel in politieke als in publieke discussies – nu en in de toekomst. Dit gaat uit van het *all affected*-principe: als je door beleid wordt geraakt, is het logisch als je ook betrokken wordt bij de besluitvorming daarover. Er zijn nu eenmaal – en dat laat corona nogmaals zien – specifieke behoeften die voortkomen uit vrouw-zijn. Wij schreven hier eerder uitgebreid over in de bundel *Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur*.¹² Quota kunnen een rol spelen, maar ook maatregelen op het niveau van de politieke partij, zoals het actief rekruteren van vrouwelijke politici. Ook actieve vrouwennetwerken zoals het Els Borst Netwerk hebben een belangrijke rol: zij kunnen vrouwelijke politici opleiden, voor ze lobbyen en ze zichtbaar maken.

Conclusie

Als we door een genderbril naar de coronacrisis kijken, zien we dat er weinig aanleiding is voor hoop: andere crises, zowel van economische aard als eerdere grote virusuitbraken, laten zien dat vrouwen hard worden getroffen. Maar een crisis kan ook worden aangegrepen om verandering op de lange termijn teweeg te brengen. We hebben de situatie voor vrouwen thuis en op economisch vlak beschreven, waar vrouwen hard worden getroffen. We bespraken daarna het belang van inclusieve besluitvorming en mogelijkheden voor gendersensitief beleid. Als we nog honderd jaar moeten wachten op gendergelijkheid in de politiek hebben we, helaas maar waarschijnlijk, alweer nieuwe crises doorgemaakt. Het is dus essentieel om de coronacrisis aan te grijpen om het proces van gendergelijkheid te versnellen en de volgende crisis met, door en voor vrouwen te boven te komen. ●

Politiek vertrouwen – of wantrouwen – vereist een kritische burger die het functioneren van zijn of haar vertegenwoordigers langs de meetlat legt. Maar de groeiende complexiteit van de hedendaagse politiek belemmert dit vertrouwensoordeel. Het gevolg is dat het vertrouwen van burgers in hun politieke leiders zelden gebaseerd is op hun prestaties – de meest wenselijke motivatie voor politiek vertrouwen (of wantrouwen).

Door Lisanne de Blok

Perspectief op politieke prestaties

Professor Paul Dekker, een gewaardeerd collega, zei ooit: 'Politiek vertrouwen is als liefde; je weet wat het is, maar je kan het niet goed definiëren'. Deze 'liefde' is essentieel voor een democratie, waarin de legitimiteit van macht afhankelijk is van de steun van het volk. Regelmatig ziet men alarmerende koppen in de krant dat de burger de overheid niet meer vertrouwt. Politieke instanties zouden zich in moeten zetten om het vertrouwen terug te winnen, want politiek wantrouwen zou schadelijk zijn voor het systeem. Toch wil ik stellen dat een mate van wantrouwen niet per definitie kwalijk is. Echter, net als in de liefde is het niet wenselijk als politiek vertrouwen (of wantrouwen) blind is. Er moet een duidelijke motivatie zijn voor de mate van vertrouwen in politieke instanties. Dit vereist een kritische burger die het functioneren van zijn of haar vertegenwoordigers langs de meetlat legt. Maar de groeiende complexiteit van de hedendaagse politiek belemmert een dergelijk goed overwogen vertrouwensoordeel. Het gevolg is dat het vertrouwen van burgers in hun politieke leiders zelden gebaseerd is op hun prestaties.

Democratische legitimiteit

Binnen de literatuur zijn er verschillende pogingen gedaan om politiek vertrouwen te definiëren. Een dominante definitie is dat politiek vertrouwen een vorm is van politieke steun en de houding betreft van een burger tegenover een politieke actor (zoals een politicus of de regering).¹

Politiek & vertrouwen

Een mate van wantrouwen is niet per definitie kwalijk. Echter, net als in de liefde is het niet wenselijk als politiek vertrouwen blind is

¹ | Easton, D. (1965). *A framework for political analysis*. New Jersey: Prentice Hall

Hierbij is de burger in een bepaalde mate afhankelijk van bijvoorbeeld de politicus om te handelen in zijn of haar voordeel. Daarbij heeft de burger geen volledige informatie over het toekomstig handelen van deze politicus en kan hij of zij de politicus niet continu controleren. Er is dus een zekere mate van risico voor de burger, zodat vertrouwen noodzakelijk is.

Binnen de wetenschap wordt politiek vertrouwen gezien als een belangrijk aspect van democratische legitimiteit. Het functioneert als 'de lijm die het systeem bij elkaar houdt en als de olie die de beleidsmachine laat draaien'.² Zo zou het regeringen in staat stellen om dingen gedaan te krijgen en om impopulaire veranderingen door te voeren wanneer dat nodig is. Een vertrouwende burger is namelijk eerder geneigd politieke beslissingen te accepteren en zich aan de wet te houden.³ Een wantrouwende burger daarentegen zal zich eerder verzetten tegen de politiek. Daarbij is het wel zo dat dit voornamelijk theoretische aannames zijn, omdat er nog weinig bekend is binnen het onderzoek over de daadwerkelijke consequenties van politiek vertrouwen of wantrouwen.

Trend: gematigde groei (politiek) vertrouwen

Waar de media vaak het idee geven dat het er slecht voor staat met het vertrouwen van de burger in de politiek, schetst de wetenschap een genuanceerder beeld. Figuur 1 toont het gemiddelde vertrouwen van Nederlanders in verschillende instituties tussen 2002 en 2018. Hieruit komen drie bevindingen naar voren. Allereerst, Nederlanders zijn zuinig

2 | Van der Meer, T.W.G. (2010). 'In what we trust? A multi-level study into trust in parliament as an evaluation of state characteristics.' *International Review of Administrative Sciences*, 76(3), 517-536: eigen vertaling.

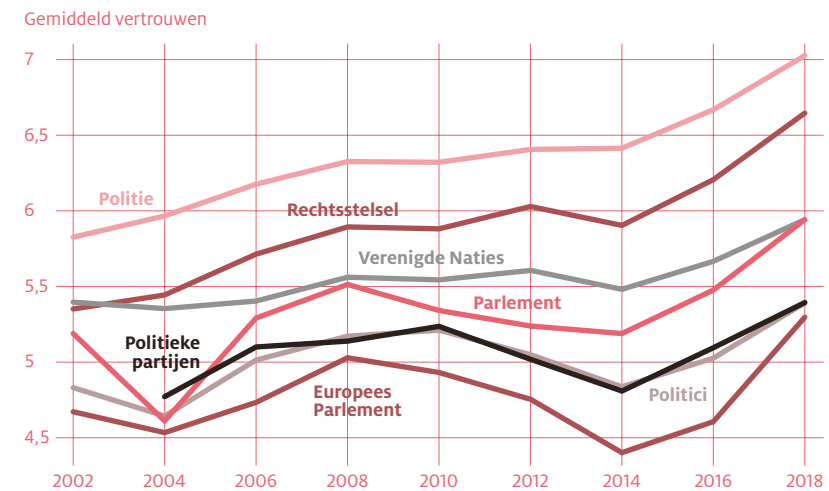
3 | Tyler, T.R. (1990). *Why people obey the law*. New Haven: Yale University Press.

FOTO: HERMAN WOUTERS

met hun vertrouwen, zelden geven ze een instantie hoger dan een 7 (op een schaal van 0 tot 10). Dit duidt op een sceptische houding – wat op zich niet verkeerd is in een democratie. Ten tweede zien we dat burgers consistent politieke instanties minder vertrouwen dan rechterlijke instanties. Hierbij scoort het Europees Parlement het slechtst, gevolgd door politieke partijen en politici. Het parlement geniet gemiddeld vertrouwen. Ten derde, en misschien nog wel het meest interessant: gemiddeld genomen zien we sinds 2002 geen daling in politiek vertrouwen. Er zijn wel korte dalingen geweest in het vertrouwen van de burger in de politiek, maar dit herstelde snel. Daardoor lijkt de grotere trend over de afgelopen twee decennia er een van gematigde groei.

Figuur 1
Gemiddeld vertrouwen van Nederlanders
in rechterlijke en politieke instituties

Bron: European Social Survey

Prestatieperspectief

Een dominante verklaring voor politiek vertrouwen komt van het prestatieperspectief.⁴ Dit perspectief gaat ervan uit dat burgers hun politiek vertrouwen baseren op de prestaties van hun politieke vertegenwoordigers. Er is dus sprake van een beloningsmechanisme. Zoals eerder besproken, is dit ook de meest wenselijke motivatie voor politiek vertrouwen (of wantrouwen). Hierbij genieten politici die slecht presteren bijvoorbeeld minder vertrouwen dan politici die beter hun best doen. Burgers passen hun vertrouwen continue aan aan hun tevredenheid met de huidige politieke situatie. In lijn met dit perspectief is er overtuigend bewijs binnen de wetenschap voor een relatie tussen de staat van de economie en politiek vertrouwen.⁵ Burgers hebben minder vertrouwen in de politiek wanneer het slecht gaat met de economie, zoals zichtbaar was tijdens de recessie.

Het prestatieperspectief gaat ervan uit dat burgers hun politiek vertrouwen baseren op de prestaties van hun politieke vertegenwoordigers

4 | Hetherington, M.J. & Rudolph, T.J. (2008) Priming, performance, and the dynamics of political trust. *The Journal of Politics*, 70(2), 498-512.

5 | Van der Meer, T.W.G. (2018). 'Democratic input, macroeconomic output and political trust.' In S. Zmerli & Van der Meer T.W.G. (Eds.) *Handbook on Political Trust* (pp. 270-284). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Het ideaal van prestatie-gedreven politiek vertrouwen stelt hoge eisen aan burgers. Recente ontwikkelingen roepen de vraag op of deze eisen nog wel haalbaar zijn

6 | De Blok, L. (2020). *Democratic accountability at risk: the contingency of performance-based political trust* (dissertatie). Beschikbaar op date.uva.nl.

7 | De Blok, L. & Van der Brug, W. (2017). 'Percepties van verantwoordelijkheid in de multilevel democratie.' *Bestuurswetenschappen*, 71(3), 67-83.

8 | Lipsky, M. (1980). *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Service*. New York: Russell Sage Foundation.

9 | Grimes, M. (2017). 'Procedural fairness and political trust.' In S. Zmerli & Van der Meer T.W.G. (Eds.) *Handbook on Political Trust* (pp. 256-269). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Het ideaal van prestatie-gedreven politiek vertrouwen stelt echter hoge eisen aan burgers. Zij moeten niet alleen het functioneren van autoriteiten in de gaten houden en beoordelen, ze moeten ook hun steun toewijzen op basis van deze verzameling aan evaluaties. Recente ontwikkelingen roepen de vraag op of deze eisen nog wel haalbaar zijn. Enerzijds dragen overheden over steeds meer onderwerpen verantwoordelijkheid en wordt beleid door technologische en internationale ontwikkelingen steeds complexer. Anderzijds raakt de macht van de nationale overheid steeds meer versplinterd, door bijvoorbeeld Europese integratie, het decentraliseren van overheidstaken naar de gemeenten en het privatiseren van taken zoals het openbaar vervoer. Deze ontwikkelingen maken het voor burgers erg moeilijk om hun vertegenwoordigers in de gaten te houden, omdat het onduidelijk is wie wat doet en wie waar verantwoordelijk voor is.

Uit recent onderzoek blijkt dat de groeiende complexiteit van beleid en de verschuivingen van macht inderdaad een vertrouwensoordeel op basis van het daadwerkelijke functioneren van politiek actoren belemmert. 6 Alleen wanneer een burger weet wie er verantwoordelijk is voor een beleidsonderwerp, en het betreft een onderwerp dat hij of zij belangrijk genoeg vindt en voldoende kennis over heeft, is zijn of haar vertrouwen gebaseerd op politieke prestaties. Maar vaak weten burgers niet goed wie de verantwoordelijkheid draagt. Zo hield in 2015 het merendeel van de Nederlanders de nationale overheid het meest verantwoordelijk voor de zorg voor ouderen en langdurig zieken, een taak die is gedecentraliseerd. 7 Daarnaast is het ook zo dat tijd en energie schaars is, en burgers niet altijd zin hebben om dit te investeren in het inwinnen van informatie over de bevoegdheden en prestaties van verschillende politieke actoren.

Alternatieve bronnen

Door de groeiende complexiteit van de politiek zijn burgers eerder geneigd hun vertrouwensoordeel op andere bronnen te baseren dan de daadwerkelijke prestaties van hun vertegenwoordigers. Twee alternatieve bronnen groeien in populariteit: de directe ervaringen van burgers met overheidsinstanties en hun partijvoorkeur. In een welvaartsstaat zoals Nederland hebben burgers vrijwel dagelijks contact met overheids(gefinancierde) instanties. Ze bezoeken hun ouders in een verzorgingstehuis, brengen hun kinderen naar school, of vragen kinderbijslag aan bij de Belastingdienst. Deze directe interacties met zogenoemde *street-level bureaucrats* 8 zijn vormend voor hun indruk van de overheid in het algemeen. Aangezien burgers de nationale overheid het meest verantwoordelijk houden voor vrijwel alle overheidstaken, hebben die lokale ervaringen direct invloed op hun vertrouwen in de nationale politiek. Daarnaast dienen deze ervaringen ook als graadmeter om bijvoorbeeld de algehele staat van de zorg en het onderwijs te evalueren, en hebben daardoor ook indirect invloed op politiek vertrouwen. Hierbij weten we, uit recent onderzoek, dat niet alleen de uitkomst van deze ervaringen (*heb ik de kinderbijslag toegekend gekregen?*) invloed heeft op politiek vertrouwen maar ook de kwaliteit van het proces (*werd er naar me geluisterd?*). 9

Daarnaast lijkt politiek vertrouwen ook steeds meer gedreven te worden door partijvoorkeur. 10 Enerzijds zien we dat aanhangers van regeringspartijen meer vertrouwen hebben in de politiek, met name direct na de verkiezingsoverwinning. 11 Anderzijds zien we dat politiek wantrouwen toeneemt onder aanhangers van oppositiepartijen. Dit geldt met name voor populistische partijen die harde kritiek uiten op de gevestigde orde. Hierbij kan een neerwaartse spiraal ontstaan, waarbij burgers voor radicaal-rechtse partijen stemmen vanwege hun gebrek aan vertrouwen in de huidige politiek en door het sentiment van deze partijen nog sceptischer worden. 12 Bij elkaar zien we dat politiek vertrouwen steeds meer gepolariseerd is tussen ideologische groepen. Er is een groeiende vertrouwens kloof in de Nederlandse samenleving.

Conclusie

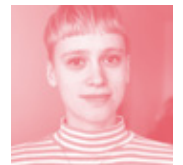
Democratie betekent letterlijk 'volksheerserij', waarbij de legitimiteit van macht afhankelijk is van de steun van het volk. Echter, de complexiteit van de hedendaagse politiek belemmert burgers in het verantwoordelijk houden van hun vertegenwoordigers en weerhoudt ze van het geven van *informed consent* (onderlegd politiek vertrouwen). In deze context gaan burgers steeds vaker uit van blind vertrouwen, of gebruiken omwegen om tot een vertrouwensoordeel te komen, zoals partijvoorkeur en persoonlijke ervaringen. Wanneer het vertrouwen van burgers niet meer responsief is aan de werkelijke prestaties van bestuurders, is het lastig om dat vertrouwen te stimuleren. Ik denk dat de overheid zich vooral moet inzetten in het betrekken van de burger bij het politieke proces door helder te communiceren over beslissingen en gevolgen en door aandacht te geven aan het menselijke contact. Op die manier kan de 'liefde' – het vertrouwen – weer opbloeien, of is het gebrek ervan in ieder geval berust op de werkelijkheid. ●

10 | Citrin, J. & Stoker, L. (2018). 'Political Trust in a Cynical Age.' *Annual Review of Political Science*, 21, 49-70.

11 | Voogd, R.J. (2019). *Re-assessing the dissatisfied volatile voter: Political support as cause and consequence of electoral volatility* (dissertatie). Beschikbaar op date.uva.nl.

12 | Haugsgjerd, A. & Kumlin, S. (2019). 'Downbound Spiral? Economic Grievances, Perceived Social Protection, and Political Distrust.' *West European Politics*, 43(4), 969-990.

We zien dat politiek vertrouwen steeds meer gepolariseerd is tussen ideologische groepen

Lisanne de Blok is postdoctoraal onderzoeker aan de afdeling Political Science and Public Administration van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Politiek & algoritme

Met name voor de meest recente generaties lijkt democratie zelfs iets vanzelfsprekends geworden

Het is verleidelijk om te denken dat ‘meer democratie’ de oplossing is voor problemen met democratie. Vooral voor D66. Toch zijn er redenen om te denken dat meer – of betere – democratie niet per se tot meer tevredenheid leidt, maar juist tot onvrede en frustratie. Het is ook niet ondenkbaar dat we hier uit onverwachte hoek hulp kunnen krijgen: van de algoritmen. Die kunnen tot inzichten komen in voor mensen inmiddels ondoordringbaar complexe kwesties – denk aan de coronacrisis – en toch ‘namens ons’ spreken.

Door Gijs van Oenen

Democratische dynamiek

We denken vaak dat democratie een aloud project is, voor ons begonnen door de Grieken en sindsdien in staat van permanente vervolmaking. We zijn ook geneigd te denken dat democratie vanouds door iedereen wordt begeerd, maar dat tirannieke heersers, oude privileges en incidentele wereldoorlogen lang in de weg stonden. Totdat, in pakweg de laatste drie generaties, democratische krachten definitief de overhand kregen. Met name voor de meest recente generaties, generatie X en de *millennials*, lijkt democratie zelfs iets vanzelfsprekends geworden. Leven zonder democratie – hoe zou dat dan moeten? D66 is eigenlijk zelf het levende bewijs van deze evidentie van een democratie die even krachtig is als beschaafd, weliswaar geboren uit strijd maar nu gepacificeerd in robuuste institutionele arrangementen.

Tektonische platen

En deze evidentie is een cultureel kapitaal van jewelste. Democratie behoort een evidentie te zijn en niet wezenlijk ter discussie te staan. Als burgers en als staat kunnen we onze zegeningen tellen dat die democratie er is, in een geregelde en beschaafde vorm. Tegelijkertijd is democratie een plastisch en dynamisch fenomeen en kunnen we dus nooit zeggen dat zij er zomaar en onproblematisch ‘is’. De gedaante die zij ons toont, is het product van tal van krachten die als tektonische platen aan

verschuivingen onderhevig zijn, op kortere en langere termijn. Het is niet zo dat haar fundamenteën – haar instituties, die vooral bestaan in onze eigen praktijken en overtuigingen – deze krachten moeiteloos of vanzelfsprekend kunnen weerstaan, of absorberen.

Dat is overigens niet louter slecht nieuws. Democratie heeft ook haar intrede en haar vernieuwing te danken aan zulke schokken. Denk bijvoorbeeld aan de Eerste Wereldoorlog. Staten vroegen daarin aan zoveel burgers om hun leven op te offeren dat zij er niet meer onderuit konden om die burgers daarna ook zeggenschap te geven in het politieke bestuur. De culturele *shock* van de jaren zestig van de vorige eeuw is een ander voorbeeld. Die leidde tot het besef dat democratie gaat over mensen die allemaal verschillend zijn en zich ieder op hun eigen manier erkend en gerepresenteerd willen en mogen voelen. Steeds meer, en steeds diverser stemmen zijn zodoende te horen in wat we het democratisch debat noemen, binnen en buiten het parlement.

Inspraak en tegenspraak

Die uitbreiding vormt een complexe mix van ondersteuning en aanvechting van de bestaande democratische orde. We kennen dit al van de aloude ‘inspraak’: medezeggenschap die al snel mede leidde tot ‘tegenspraak’, zoals de *NIMBY* (*Not in my back yard*). Veel participatieve democratie berust op meedenken en meebeslissen, maar in toenemende mate neemt zij ook de vorm aan van een ‘contra-democratie’, die eerder berust op wantrouwen, uitdaging, aanvechten en tarten van de gevestigde democratische instituties. In deze democratie van *défiance*, zoals de Franse historicus Pierre Rosanvallon het noemt, zijn burgers er niet meer zozeer op uit om de macht te veroveren, als wel om die te verzwakken en ‘transparant’ te maken. Ze worden hierin voluit ondersteund en onderwezen door de media, die uit de Amerikaanse ‘Watergate-affaire’ van de jaren zeventig hebben geconcludeerd dat zelfs de sterkste politieke macht door journalistiek en openbaarheid tot capitulatie kan worden gedwongen.

Het ‘actieve burgerschap’ dat vanuit overheid en instituties zo ijverig wordt bevorderd, kent dan ook meerdere vormen. Niet slechts de loyale ‘coproducent van beleid’ die we kennen uit de bestuurskunde, maar ook de venijnige uitdager, de geëmancipeerde dwarsligger, de betweterige columnist en natuurlijk de roerige populist. Al deze ‘non-loyalisten’ hebben, ieder op de eigen wijze, iets opgestoken van de ‘agonistische’ stroming in de politieke theorie, die – contra Habermas’ consensus-ideaal – uitdraagt dat politiek wezenlijk strijd is en dissensus.

Hoge verwachtingen en eisen

Interessant genoeg hebben al deze vormen van actief burgerschap de overtuiging gemeen dat hun bijdrage belangrijk of zelfs essentieel is voor de democratie. In die zin zijn ze dus wel ‘loyaal’ aan de democratie. Ook delen ze welbeschouwd hoge verwachtingen van de democratie. Zelfs wanneer ze het wezenlijk oneens zijn over elkaars vorm van actief burgerschap, menen ze dat democratische activiteit hoe dan ook van

Burgers zijn er niet meer zozeer op uit om de macht te veroveren, als wel om die te verzwakken en ‘transparant’ te maken

Ze schatten het vermogen van democratische praktijken en instituties hoger in dan ooit tevoren, en datzelfde geldt eigenlijk voor hun eigen vermogen om daaraan bij te dragen

groot belang is. Ze schatten het vermogen van democratische praktijken en instituties hoger in dan ooit tevoren, en datzelfde geldt eigenlijk voor hun eigen vermogen om daaraan bij te dragen. Tegelijk zijn ook de eisen die ze aan democratie stellen hoger dan ooit. Er is nauwelijks nog een sociale misstand die de democratie niet zou kunnen of moeten verhelpen. En omgekeerd lijkt er nauwelijks een grens te zijn aan de mate waarin men mag verwachten, of zelfs eisen, dat procedures en instituties worden 'gedemocratiseerd'.

Nu kan politiek veel maar niet alles, en verdere democratisering maakt dit niet evident anders. Nogal wat kwesties in de hedendaagse samenleving zijn complex, en moeilijk eenduidig oplosbaar. En in tijden waarin pluraliteit en identiteit – zelfs zeer diverse identiteiten – als politieke halszaak worden gezien, kan bezwaarlijk worden verwacht dat eventuele oplossingen een ieder evenveel zullen bevallen. Dit vooral natuurlijk omdat ook dit een verwachting over hedendaagse democratie is: dat zij alles oplost, op een manier waarvan allen mogen eisen dat die voor hun specifieke situatie of identiteit aanvaardbaar of zelfs bevorderlijk is. De hoge verwachtingen van democratie leiden daarom onvermijdelijk ook tot behoorlijk wat frustratie en teleurstelling.

Meer interactie, meer onvrede

Dit temeer omdat de huidige institutionele democratie, in het bijzonder na de Fortuyn-revolte, zeer gevoelig is voor dit soort onvrede. Zij heeft immers zelf de burger opgeroepen tot participatie en actief burgerschap en voelt zich aangesproken als het beoogde resultaat uitblijft, of zelfs in zijn tegendeel dreigt om te slaan. Doorgaans beloven politici en bestuurders dan dat zij nóg beter naar de burger gaan luisteren, nog transparanter zullen werken en nog beter zullen monitoren. Uiteraard wekt dit weer nieuwe verwachtingen, waaraan vervolgens ook niet voldaan kan worden, wat weer nieuwe onvrede creëert, enzovoorts.

Hierdoor verkeren we tegenwoordig in de lastige en historisch unieke situatie dat burgers en overheid meer met elkaar interacteren dan ooit, maar dat tegelijkertijd ook de onvrede met de resultaten daarvan groter is dan ooit. De symptomen hiervan zijn meervoudig, maar een daarvan is wat ik 'interactieve metaalmoeheid' noem. Dat is geen vermoeidheid of passiviteit in traditionele zin, maar precies deze ervaring van steeds grotere betrokkenheid enerzijds en steeds grotere onmin anderzijds. Vanuit de politieke theorie zouden we dit ook een negatieve vorm van republikanisme kunnen noemen. In het klassieke republikanisme vergroten overheid en burgers ieder voor zich hun macht en daarmee wordt ook hun gezamenlijkheid – de staat – sterker; in de tegenwoordige situatie wordt hierdoor het collectieve politieke bouwwerk juist zwakker.

Tegelijkertijd worden overheid en samenleving geconfronteerd met veelomvattende problemen die zodanig escaleren en onbeheersbaar dreigen te worden dat ze als 'crisis' worden aangeduid, zoals de financiële crisis, de vluchtelingen crisis, de milieucrisis, en op dit moment de coronacrisis. Die komen nog eens bovenop 'gewone' politieke kwesties die ook al

lastig genoeg zijn: de zorg, de infrastructuur, het onderwijs, de defensie, de huisvesting, de integratie, enzovoorts. Het is een illusie om te menen dat meer democratie – of betere democratie, wat dat precies ook is – hier het grote verschil gaat maken. Of zelfs maar een positieve bijdrage leveren, gegeven de genoemde neveneffecten.

Algoritmisch wijsheid

Het is niet ondenkbaar dat we hier uit onverwachte hoek hulp kunnen krijgen: van de algoritmen. Ik weet het, die worden in de politieke cultuur tegenwoordig alom gezien als de vijand; ze zijn immers de superwapens van het 'surveillance kapitalisme' en de vernietigers van onze privacy. Toch hebben ze ook een positief politiek potentieel. Dat blijkt bijvoorbeeld bij de coronabestrijding: veel van de maatregelen die op advies van het RIVM worden genomen, zijn gebaseerd op computermodellen van hoe de diverse maatregelen zullen uitwerken. Zo hebben de algoritmes vastgesteld dat openstelling van lagere scholen weinig effect op besmetting of ziekte zou hebben, zonder dat helemaal duidelijk was waarom. Maar we hoeven dat ook niet te weten; het algoritme weet het 'namens ons'. Het kan beleidsadviezen geven, vanuit inzicht in de samenhang van talloze variabelen, dat geen enkele menselijke adviseur kan benaderen.

De algoritmes zijn experts, en in die zin ondemocratisch. Maar anders dan menselijke experts kunnen ze er niet van worden verdacht eigen belangen te hebben. Of vooroordelen of politieke overtuigingen te koesteren. Natuurlijk zijn algoritmes uiteindelijk door mensen gemaakt, en zullen ze om die reden sporen van menselijke vooroordelen en overtuigingen bevatten. Maar daar tegenover staat dat ze ook juist van het tegenovergestelde worden beschuldigd, namelijk onmenselijk te zijn. Dat is zo, en dat is juist ook hun deugd. Ze kennen bijvoorbeeld niet de menselijke verleiding om dictatoriaal te worden. Hun belangrijkste ondeugd is dat ze sommige dingen over ons beter weten dan wijzelf. Als we ons daarbij kunnen neerleggen, kunnen algoritmes een aanzienlijke rol gaan vervullen in de democratie, doordat zij beleidsinzichten beter kunnen onderbouwen dan politici en hun kiezers tezamen, terwijl zij toch hun belangen dienen en hun inzichten vertegenwoordigen.

Dat betekent niet dat we nu maar Binnenhof en gemeentehuizen moeten gaan sluiten en de sleutel aan algoritmes moeten geven. De gangbare democratie zal zeker ook blijven bestaan naast de algoritmische democratie – al is het maar omdat we het niet kunnen laten om democratisch te delibereren en te ageren. De coronacrisis gaf ook hier een voorbeeld van: de lagere scholen gingen toch dicht, naar alle schijn alleen omdat de *volksraison* deze algoritmische wijsheid niet 'trok'. En dat is ook goed: algoritmisch wijsheid moet niet al te onmenselijk worden. De democratie is gebaat bij een permanent geven en nemen tussen algoritme en mens. ●

Het is een illusie om te menen dat meer democratie hier het grote verschil gaat maken

Gijs van Oenen is universitair hoofd-docent filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn boek *Overspannen democratie. Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen* verscheen in 2018 bij Boom uitgeverij Amsterdam.

De vraag wat de toekomst van de politiek zal zijn is wat vreemd, omdat wat we verstaan onder politiek niet zonder meer eenduidig is. De vraag over de toekomst van de politiek is daarom zélf een politieke vraag. De toekomst van 'de politiek' bestaat dus niet, maar er bestaan wel toekomst van specifieke soorten politiek. Welke toekomst is er voor de politiek van het sociaal-liberalisme? En voor de rol die sociaal-liberalen graag spelen?

Door Thijs Kleinpaste

De toekomst van het redelijke midden

De toekomst van de politiek

De meeste mensen zullen bij de term 'politiek' een aantal vage maar breed gedeelde associaties hebben; een verzameling beelden over de fysieke locaties, over symbolen en rituelen, en over de gebaren en de retoriek die bij politiek horen – beelden wellicht van vlaggen, van campagnes en debat, van Kamerleden en spreekgestoelten, wellicht van demonstraties en pleinen, en mogelijk ook van beelden op het *journaal*.

Maar die associaties zijn slechts de uiterlijkheden van een min of meer breed gedeelde opvatting over wat 'bij' de politiek hoort. De vraag wat de toekomst van de politiek zal zijn is dus wat vreemd, omdat wat we verstaan onder politiek niet zonder meer eenduidig is. De vraag over de toekomst van de politiek gaat dieper, en betreft de wijze waarop de politiek wordt gestructureerd.

Geen consensus over 'de politiek'

De vraag naar de toekomst van 'de politiek' is in die zin wat slinks: hij lijkt namelijk te veronderstellen dat over het wezen en doel van de politiek vooraf al een mate van consensus bestaat, en dat het enige wat ons rest is hardop te speculeren over de ruimtes, vormen en voorwaarden waarbinnen die politiek in de toekomst gestalte krijgt. Maar die consen-

FOTO: HERMAN WOUTERS

Voordat we kunnen spreken over politiek, moet die politiek een vocabulaire krijgen en 'behandelbaar' worden gemaakt

sus is er niet – de vraag over de toekomst van de politiek is zélf een politieke vraag. Is de politiek democratisch, bijvoorbeeld? En wat verstaan we onder democratie? In hoeverre is er een scheiding tussen de sfeer van het politieke en de sfeer van het recht? Aan wie behoort zoiets als de soevereiniteit of het primaat van de politiek toe – is dat 'het volk' of het parlement? Wie beslist welke vorm van machtsuitoefening geëigend is en welke niet? Wat valt binnen en buiten de politieke orde? Wat mag 'politiek gemaakt' worden, en wat niet?

Voordat er politiek is in zijn herkenbare alledaagse vorm, met andere woorden, is er een soort ordening die de politiek structureert, afbakt, ordent en samenhang geeft. Ideologieën doen dit onder andere. Voordat we kunnen spreken over politiek, moet die politiek een vocabulaire krijgen en 'behandelbaar' worden gemaakt. Pas daarna kunnen politieke vragen worden beantwoord, of zelfs op zo'n manier worden ingebed dat de alledaagse politiek een zekere regelmaat of zelfs voorspelbaarheid krijgt. Maar dat werk is niet neutraal: vraag een socialist en een conservatief dat werk te doen, en ze zullen met heel andere antwoorden komen.

De vraag over de politiek is, ten slotte, ook een vraag over de relatie van het (politieke) individu tot die politiek. Het gaat om een soort zelfbegrip en plaatsbepaling: wie nadenkt over politiek, denkt dikwijls ook na over zijn eigen positie in die orde – of dat nu is als lid van de een of andere klasse, als individu met recht 'op bestaan en bezit', of wellicht als onderdeel van een of andere gemeenschap. In veel gevallen is de vraag over de politiek en haar wezen ook persoonlijk: we willen niet alleen weten wat de politiek is, maar ook wat die politiek van ons verlangt – welke rol we spelen.

Geschiedenis van het compromis

De toekomst van de politiek bestaat dan ook niet zozeer, maar er bestaan wel toekomst van specifieke soorten politiek. Welke toekomst is er voor de politiek van het sociaal-liberalisme? En voor de rol die sociaal-liberalen graag spelen?

Liberalen en hun voorgangers hebben sinds de moderne tijd hun politiek vooral voorgesteld als een project van orde, recht en regelmaat. Het geëigende stelsel daarvoor bestaat uit regels en procedures die conflict en politieke vraagstukken moeten inbedden en tot een vreedzame uitkomst van politieke strijd moeten brengen. Dit is de basis van de nadruk die liberalen historisch gezien altijd hebben gelegd op het functioneren van instituties en op de integriteit van het recht, en (wat later) op het functioneren van de parlementaire democratie. De geschiedenis van het liberalisme is deels een geschiedenis gekenmerkt door het zoeken van het vreedzaam vergelijk – een geschiedenis van het compromis in vraagstukken die zonder de juiste inbedding onvermijdelijk tot bloedvergieten zouden hebben geleid.

Dat wil niet zeggen dat er geen transformaties hebben plaatsgevonden in het liberale denken. Liberalen waren niet de eersten die de democratie

omarmden, en toen ze dat uiteindelijk deden was het altijd met reserve. Orde staat in het liberalisme altijd op de eerste plaats. De waarde die liberalen hechten aan orde en compromis komt sinds de twintigste eeuw vooral tot uitdrukking in de gedachte dat het liberalisme die toewijding aan het compromis bij uitstek belichaamt, terwijl het tegelijkertijd zelf sympathie koestert voor vooruitgang en verandering – en dat het daarmee een politieke beweging van het midden is: een beweging die zich ophoudt tussen de ideologische behoudzucht en de ideologische revolutiedrang. (Het is bovendien gebruikelijk dat liberalen hun eigen ideologie niet als zodanig wenselijk te erkennen – ze zijn immers redelijk.) Het is niet dat die gedachte zonder waarde is. Ze steunt immers op de klassieke liberale geloofsleer om onder omstandigheden van crisis en conflict de integriteit van de procedures en instituties die compromis denkbaar maken te beschermen, en de ordentelijke vrede te verkiezen boven de chaotische rechtvaardigheid. Liever het schip vast op de zandbank dan vergaan op open woeste zee.

Redelijk midden

Toch is er iets wat de reductie van het liberalisme tot het willen vinden van een 'redelijk midden' bij uitstek onaantrekkelijk maakt, helemaal nu het liberalisme zich wereldwijd in crisis bevindt. Die crisis behoeft, hopelijk, geen uitgebreide toelichting, al is het wel belangrijk te begrijpen waaruit die crisis bestaat. Voor veel mensen lijkt de aard van die crisis besloten in toenemende polarisering: in het nerveuze of zelfs ronduit angstige besef dat, volgens de beroemde woorden van William Butler Yeats 'het midden niet houdbaar is', alles op springen staat, uiteengescheurd wordt door de middelpuntvliedende krachten van links en rechts.

Een van de denkers die het idee van het redelijke midden tot iets van een theoretische formulering heeft gebracht, is Isaiah Berlin. In zijn essay *Vaders en zonen. Toergenjev en het dilemma der liberalen* stelt hij (aan de hand van het voorbeeld van Toergenjev) dat liberalen die ervaring in het ondankbare politieke midden te staan altijd met de grootste intensiteit doorleven. De term 'liberaal' heeft bij Berlin overigens geen heel nauwe definitie. Berlin lijkt er iedereen mee te bedoelen die zich min of meer ophoudt rond het politieke midden of net iets ter linkerzijde daarvan, en die zich in algemene zin kan vinden in de politieke geschiedenis van de vooruitgang. Het zou evengoed sociaal-liberaal kunnen heten, of progressief, of vrijzinnig of zelfs sociaal-democratisch. 'Liberaal' is een gezindte – liberalen horen bij 'de partij van onbaatzuchtigheid en menselijkheid', zoals Berlin het noemt, en bij de mensen en groepen die met politieke middelen hopen 'barrières tussen mensen weg te nemen'.

Tegelijkertijd moet Berlins definitie een onderscheid aanbrengen binnen die familie: tussen radicalen en gematigden, waarbij 'liberaal' slaat op die tweede groep. Het 'dilemma' uit de titel van Berlin's essay wordt door liberalen ervaren vanwege de ongelukkige positie die ze innemen tussen strijdende partijen op kritieke momenten in de geschiedenis – momenten waarop een bestaande orde zich niet kan handhaven. In de woorden

De waarde die liberalen hechten aan orde en compromis komt sinds de twintigste eeuw vooral tot uitdrukking in de gedachte dat het liberalisme die toewijding aan het compromis bij uitstek belichaamt

van Berlin: 'Een omwenteling volgt – een revolutie – die, soms, een bepaald succes behaalt. Men komt op een punt waarop sommige eisen of belangen van de oorspronkelijke pleitbezorgers zijn ingelost, zodanig dat doorgaan met vechten voor hen niet langer winst oplevert. Ze houden halt, of worstelen zonder overtuigingskracht.'

Aangevallen van twee kanten

Gevangen tussen de partijen, tussen zij die willen blijven strijden en zij die al vanaf het begin hun tegenstanders waren, zien de liberalen zich nu 'aangevallen van twee kanten'. Berlin: 'De conservatieven beschouwen ze, in het beste geval, nu als knieënknikkende medestanders, op zijn slechtst als deserteurs en verraders. De radicalen kijken op hen neer als laffe bondgenoten, en vaker als intriganten en afvalligen. [...]. De middenpositie is een notoir onbeschutte, gevaarlijke en ondankbare plaats.'

Dat is een mooi beeld – aantrekkelijk en zelfs heel vleidend – maar de vraag is of Berlin door de situatie van Toergenjev (en met hem alle liberalen) op te waarden tot universele ervaring niet van een eenvoudige persoonlijke kwelling ten onrechte een politiek onderscheidingsteken heeft gemaakt. Dat redelijkheid in extreme situaties een moedige en soms zelfs noodzakelijke positie is staat buiten kijf. De gedachte dat een compromis soms het juiste antwoord is op twee legitieme maar onverenigbare politieke strevens is dat ook, en is niet slechts lafheid of berekening.

Maar: door die positie voor te stellen als *conditio sine qua non* van het liberalisme, loopt Berlin (onbedoeld) het risico die houding zelf banaal te maken. Het gevaar bestaat dat de redelijkheid die Berlin voorstelt als houding tot een soort reflexief centrisme wordt, dat schijnbaar zonder al te diep te denken tevreden de positie inneemt dat, wat de vraag ook is, het beste antwoord wel in het midden zal liggen. Berlin roept dat probleem deels zelf in het leven door de manier waarop hij het liberale dilemma inkooft tot de persoonlijke gewetensnood van een bepaald menstype, en lijkt te veronderstellen dat dit type bij uitstek een monopolie heeft op het soort redelijkheid die uit die uit een soort politieke zindelijkheid voortkomt.

Maar het is redelijkheid die niet langer getoetst wordt aan een morele of ethische standaard, en in plaats daarvan haar persoonlijke fijnzinnigheid tot politieke munt probeert te slaan – met alle risico op ijdelheid, arrogantie en zelfoverschatting van dien. Dat centrisme kan immers, zo overtuigd dat het de redelijkheid in pacht heeft, nooit helemaal aan de indruk ontsnappen dat het nergens in geloof, behalve zichzelf. En zo wordt die positie op zijn slechtst tot een rollenspel dat weinig meer om het lijf heeft dan een choreografie: een kunstmatige routine van babbelende billijkheid, inclusief potsierlijke inzet van grote woorden voor te kleine dingen – redelijkheid als verstilde esthetische vorm, maar zonder grond onder de voeten. Een pose. Dat wat esthetisch is geworden heeft, dat is de crux, niet langer de werkelijkheid met haar veranderende sociale, politieke en morele condities als referentiepunt, maar het

Dat centrisme kan immers, zo overtuigd dat het de redelijkheid in pacht heeft, nooit helemaal aan de indruk ontsnappen dat het nergens in geloof, behalve zichzelf

gestileerde beeld. Het is een abstracte redelijkheid geworden die geen oog meer heeft voor de feiten van de wereld, en eigenlijk alleen nog voor haar eigen choreografie.

Uitdaging tot zelfreflectie

Dit is waar het zelfbeeld van het redelijke midden pervers wordt – en waarom de vraag over de toekomst van de politiek op de eerste vraag een uitdaging tot zelfreflectie moet zijn. Het probleem van de voorstelling die het redelijke midden van zichzelf maakt, is dat het binnen haar eigen orde een soort bevoorrechte positie van arbiter inneemt, en dat bovendien doet zonder dat die claim tot redelijkheid per se heel grondig wordt gemotiveerd. Maar dat is geen redelijk midden—dat is narcisme. Het redelijke midden is op zijn best een momentopname, een contingent feit. Het kan nooit het voorrecht zijn van een groep, en al helemaal niet van een groep die zichzelf dat voorrecht heeft geschonken. Anders zal het gedoemd blijven om slechts een bezweringsformule te zijn ter besteding van een zekere vorm van macht: de macht die de hoeders van het midden zich aanmatigen om de uiteindelijke arbiters te zijn van wat er politiek toe doet, en wat politiek mogelijk is.

Het zou zomaar kunnen dat op enig moment een hoog oplopende politieke kwestie vraagt om een redelijk midden – het is immers niet zo dat het redelijke midden in theorie niet bestaat. Maar om met veel aplomb de claim te laten voorafgaan aan de eigenlijke stellingname is op zijn best potsierlijk, en op zijn slechtst een daad van lachwekkende ijdelheid. Als het nodig is om vooraf te claimen dat wat volgen gaat de positie van het redelijke midden is, is vooral de verdenking gewekt dat het standpunt nog voor het is geopenbaard al met extra steunpalen gestut moet worden. Met andere woorden: als het redelijke midden er is, dan zal dat vanzelf wel blijken. Of er een toekomst is voor de politiek die zichzelf voorstelt als het redelijke midden is geen vraag die vooraf in theorie kan worden beantwoord. Het zal zijn eigen bewijs moeten zijn: *hic Rhodus, hic saltus*. ●

Het probleem van de voorstelling die het redelijke midden van zichzelf maakt, is dat het binnen haar eigen orde een soort bevoorrechte positie van arbiter inneemt

Thijs Kleinpaste promoveert in de politieke theorie aan Georgetown University in Washington D.C. Hij is gespecialiseerd in de ideeëngeschiedenis van de 19de en 20ste eeuw.

Politieke partijen vervullen een centrale rol in onze parlementaire democratie. Bij de start van ons parlementair stelsel was dat echter niet het geval en ook is niet iedereen overtuigd (geweest) van de positieve rol van partijen. Hun (voort)bestaan is niet vanzelfsprekend en vraagt om periodiek onderhoud. Dit geldt zeker voor de bestaande middenpartijen – zoals D66 – die buitenspel gezet dreigen te worden. Zij lijken hier nog geen effectief antwoord op te hebben. Deze bijdrage biedt zeven suggesties voor discussie.

Door Rudi Nieuwenhoven

**Politiek
& politieke
partijen**

Over het (voort)bestaan van de middenpartijen

Onlangs vroeg emeritus hoogleraar J.Th.J. van den Berg zich in een column af of we het in onze democratie kunnen doen zonder politieke partijen.¹ Hij werd geïnspireerd door het recente proefschrift van Gerrit Oomen die de parlementaire geschiedenis in de periode tussen 1840 en 1853 gedetailleerd heeft bestudeerd. De auteur komt tot de conclusie dat de voorspelbaarheid van het stemgedrag in de periode waarin politieke partijen dominant waren in het parlement niet veel afweek van dat in de periode waarin dat nog niet het geval was. Oomen zelf wijst op het belang van de prominente opinieleiders toentertijd in de Tweede Kamer. Van den Berg blijft zitten met de bovenvermelde vraag.

In 1943 schreef Simone Weil – filosoof, actievoerder, mysticus – een essay over het afschaffen van alle politieke partijen: *On the Abolition of All Political Parties*. Zij beargumenteert daarin dat het samenvallen van woe- de van het volk met het naar binnen gericht zijn van politieke partijen zal leiden tot een bedreiging van de democratie. Ook beredeneert zij dat in politieke partijen zit ingebakken dat zij hun gemeenschappelijke passie

¹ | https://www.parlement.com/id/vl8tdlwxmfox/parlement_als_laboratorium

FOTO: HERMAN WOUTERS

cultiveren en hun partijagenda verabsoluteren. Naar haar mening zullen daarom niet de beste oplossingen voor de problemen van de gemeenschap worden gevonden.

Is stabiliteit in het belang van ons stelsel?

Medio 19e eeuw kwamen in Nederland de fundamentele wetten tot stand in een parlement zonder veel geformaliseerde partijen. Er vormden zich groepjes rond bovengenoemde prominente opinieleiders. Tegenwoordig zien wij dat als ongewenste instabiliteit. Het is de vraag of de huidige relatieve stabiliteit in het belang is van de houdbaarheid van ons stelsel. In 1966 keken de oprichters van D66 uit naar het ontploffen van het verouderde (partij)bestel. Op de voorkant van het *Appèl* stond prominent: 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie' – en mijns inziens ook over onze partijen(structuur). In al die jaren heeft dit bij D66 niet zo veel aandacht gekregen. Bij Hans van Mierlo ging het vooral om meer transparantie en de eeuwige machtspositie van het CDA.

Anno 2020 zijn er achttien fracties in de Tweede Kamer en deze partijen organiseren ruim 300.000 burgers (leden). Een organisatiegraad die niet lijkt op die van de Nederlandse vakbeweging en andere maatschappelijke organisaties. Bij die vakbeweging wordt, ook door D66, nogal eens de vraag gesteld of zij nog wel kunnen spreken namens de werknemers. Ik realiseer mij dat het uitgangspunt in de parlementaire democratie is dat na en door verkiezingen door de kiezers er een formeel draagvlak ontstaat. Het gemak waarmee kiezers van partij wisselen, doet daar afbreuk

Op de voorkant van het *Appèl* stond prominent: 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'

Het gaat inmiddels zo ver dat een afgescheiden Kamerlid wordt gezien als een zetelrover. Het gekozen Kamerlid is in die zienswijze kennelijk eigendom van een politieke partij

aan, evenals soms het opkomstpercentage en het verloop van de leden van een partij. Daaraan zou meer aandacht moeten worden gegeven.

Het gevaar bestaat dat het gaat ontbreken aan voldoende draagvlak voor de rol die partijen altijd hebben vervuld: het verzorgen van de relatie tussen burgers en politiek, de formulering van partij- en verkiezingsprogramma's en de keuze van kandidaten voor de vertegenwoordigende lichamen en voor de uitvoerende macht. Ook bij de keuze van burge-meesters en commissarissen van de Koning hebben deze partijen een flinke invloed. Het gaat inmiddels zo ver dat een afgescheiden Kamerlid wordt gezien als een zetelrover. Het gekozen Kamerlid is in die zienswijze kennelijk eigendom van een politieke partij.

Denk nu terug naar medio 19e eeuw en zie hoe toen de zeer onafhankelijke gekozenen tot succesvolle vernieuwende wetgeving kwamen. Natuurlijk zijn de maatschappelijke omstandigheden verschillend, maar het blijft de moeite waard om die tijd nog eens als inspiratie te betrekken bij huidige gedachtevorming.

(Voort)bestaan middenpartijen niet vanzelfsprekend

Hiervoor heb ik, mede aan de hand van waarnemingen van anderen, geprobeerd aan te geven dat het (voort)bestaan van politieke partijen niet vanzelfsprekend is en vraagt om periodieke *maintenance*. Ik kom voorlopig tot de conclusie dat om de traditionele rol van politieke partijen te handhaven er een sterkere legitimering moet ontstaan voor het optreden van politieke partijen. Als dat niet lukt, dan zou het verdwijnen van politieke partijen een gevolg kunnen zijn (zie Simone Weil).

Vanuit deze kijk op de huidige positie van politieke partijen, heb ik twijfels of de constructieve middenpartijen nog wel in staat zijn om de passende tegenkracht te leveren ten opzichte van populistische en 'sterke mannen'. Er hoort daarbij een sterk leiderschap binnen die partijen en dat kan versterkt worden. Zie de positie van bondskanselier Merkel in Duitsland op het hoogtepunt van haar macht en de ruimte die AfD kon innemen, en zie wat er daarna gebeurde en tenslotte het effect van haar aanpak bij de coronacrisis. Daardoor heb ik zorg of deze partijen de parlementaire democratie en rechtstaat op langere termijn overeind kunnen houden.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Het is steeds meer duidelijk dat er directe relaties met het volk worden gezocht door autocratische leiders, of in de vorm van meer 'directe democratie', waarbij wordt geprobeerd bestaande middenpartijen buiten spel te zetten. Populisten declasseren voortdurend bestaande partijen en vinden steeds vaker, door diverse media gesteund, in de publieke opinie het 'echte' contact met het volk. Ook hierbij is de mondiale ontwikkeling zeer zichtbaar en lijkt sprake te zijn van wederzijdse inspiratie tussen de populistische partijen. D66, en andere constructieve middenpartijen, doen het in relatie tot met name de rechtse vleugelpartijen relatief goed op inhoud, bestuur en parlementair optreden. De middenpartijen komen in vergelijking met populistische qua inhoud wel in de problemen, omdat bij deze partijen inhoudelijke overlapping voorkomt. Het wordt ingewikkeld als in verkiezingscampagne deze verschillen worden uitvergroot en door coalitievorming deze verschillen gedeeltelijk weer verdampen. Daarna is het prijsschieten voor de anderen.

Zeven suggesties voor discussie binnen D66

Het blijft lastig concurreren met partijen die niet consistent zijn in hun inhoudelijke standpunten of de gevolgen op diverse beleidsterreinen niet willen zien. We leggen het af waar het gaat om de beeldvorming binnen de samenleving of wij wel opereren in het belang van alle burgers. De rechtse en linkse vleugelpartijen pretenderen met succes in de media dat zij weten wat de burgers willen en wat hen beroert – niet de deelnemers van het zogenaamde 'partijkartel'. Daar moeten we wat aan doen, het liefst in afstemming met andere constructieve partijen. Dat moet een hoge prioriteit hebben, naast vernieuwing van onze programma's. Ik doe daarom zeven suggesties voor discussie binnen D66:

1. Stel een klankbordgroep samen met burgers die geïnteresseerd zijn in de politiek en die geen uitgesproken D66-fans zijn. Periodiek zouden zij hun waarnemingen over – en evaluatie van het functioneren van de partij en fracties moeten willen bespreken met relevante vertegenwoordigers uit fracties en bestuur. De D66'ers moeten primair willen ontvangen en incasseren en niet zenden en defensief zijn.
2. Houd regelmatig grote en kleine *townhall-meetings* met zoveel mogelijk niet-D66'ers. Vanaf pre-campagnetijd zou dat een routine moeten zijn. Breng daar onder andere programmapunten die nog in ontwerp zijn in discussie.
3. Stel congressen open voor niet-leden met recht van deelname aan de discussie en wellicht een aangepast stemrecht. Bevorder meer accent op inhoudelijke en levendige discussie. De inhoudelijke besluitvorming lijkt zich in een feitelijk te kleine groep af te spelen. Bezie of het mogelijk is je te beschermen tegen deelname van niet-constructieve krachten die de besluitvorming zouden willen kapen.
4. Bewaak dat partij, fracties en bestuurders zich maximaal openstellen voor vragen en signalen uit de samenleving en de partij. Zet hiervoor een monitoringsysteem op om de invulling daarvan te volgen en te

Populisten declasseren voortdurend bestaande partijen en vinden steeds vaker, door diverse media gesteund, in de publieke opinie het 'echte' contact met het volk

evalueren. Vul dit aan met de registreerde inhoudelijke redenen voor het opzeggen door leden.

5. Onderzoek hoe het mogelijk zou kunnen zijn om het internet te gebruiken voor directe input van burgers over hun opvattingen over inhoudelijk politieke onderwerpen. Nodig daarvoor ook gericht beroepsgroepen uit om hieraan mee te doen. Dit laatste kan de kennis over en inzicht vergroten in hetgeen leeft binnen werkverbanden. Het moet niet gaan om werkgevers- of werknemersorganisaties die hun geluid al voldoende laten horen.
6. Ga een discussie aan – en niet alleen met de *usual suspects* – over de vraag hoe het partijpolitieke landschap zou moeten veranderen en wat onze rol daarbij zou kunnen zijn.
7. Tenslotte zou ook doordacht kunnen worden of onze partijorganisatie gebaseerd kan worden op de kiesverenigingen uit de 19e eeuw. Dit lijkt op het invullen van de toekomst door de achteruitkijkspiegel, maar soms geeft het verleden een goed advies. Politieke discussies en oordeelsvorming zouden dan primair lokaal of regionaal plaatsvinden binnen relatief losse verbanden. Naast D66'ers, zouden daaraan ook andere ongebonden burgers deelnemen. Zij zouden ook in eerste instantie kandidaten voor het parlement moeten voordragen. Het gebruik van de naam D66 zou niet strikt noodzakelijk zijn. Bezien zou kunnen worden of bestaande lokale groeperingen geïnteresseerd zijn. De centrale organisatie D66 zou verantwoordelijk zijn voor landelijke (verkiezings)programma's, het beoordelen van de voorgestelde kandidaten en landelijke communicatie. Het staat wellicht ver af van de actualiteit, maar het kan de moeite waard zijn om het idee uit te diepen.

Tot slot

In het voorgaande heb ik mijn zorgen verwoord over het voortbestaan van onze 'partijdemocratie'. Het zal duidelijk zijn dat deze bijdrage geen wetenschappelijk essay is. Ik heb geprobeerd een stimulans te geven om na te denken over hoe onze middenpartijen, en dus ook D66, zich zouden moeten aanpassen om antwoorden te vinden op tendensen van autocratie en de zogenaamde 'directe democratie'. Kan dit het begin zijn van een bredere discussie? ●

Rudi Nieuwenhoven
is lid van D66 sedert
1966.

Hoe kunnen onze middenpartijen, en dus ook D66, zich aanpassen om antwoorden te vinden op tendensen van autocratie en de zogenaamde 'directe democratie'?

Even before the coronavirus outbreak, liberalism was in a tough spot. It is being blamed for many, if not all, of the current world problems, varying from rising inequality and globalization running amok to the lacking sense of belonging in communities. What should we make of this? I spoke to Michael Freedon, one of the most renowned scholars

of liberalism, to find out. A known advocate for liberalism as a progressive force in society, rooted in the tradition of social reform that originated in Britain in the late 19th century, and a fierce opponent of the neoliberal turn that took hold of liberalism since the 1980's. 'We have a top-heavy, politically unaccountable sphere in which government is being pushed aside by the power of multinationals and financial markets. There is nothing liberal about that.'

Interview door Coen Brummer

interview
Michael
Freedon

'Liberty should be about the individual that lives in a community'

Michael Freeden is Emeritus Professor of Politics at the University of Oxford, where he taught for more than three decades. He founded both the Centre for Political Ideologies and the *Journal of Political Ideologies* and published multiple books on the nature of political ideologies and the development of liberal political thought, such as *The New Liberalism: An Ideology of Social Reform* and *Liberal Languages: Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought*. Freeden is a known advocate for liberalism as a progressive force in society, rooted in the tradition of social reform that originated in Britain in the late 19th century, and a fierce opponent of the neoliberal turn that took hold of liberalism since the 1980's.

What is your take on the current state of liberalism in Europe?

'When it comes to the challenges of liberalism, they arrive from a number of points. One of course is the rise of populism, the other is the continued confusion of liberalism with neoliberalism, which is a completely different thing. It is unfortunate that it contains the word 'liberalism', which makes it seem like a form of colonizing a very different set of views. The third challenge is that liberalism has not found the right language to talk to ordinary people. I sometimes say, as half a joke, 'liberals don't sing'. The communists have *The Internationale*, the Nazis had their *Horst-Wessel-Lied*, but liberals don't sing. They don't appeal directly to passions and emotion. But you need this in a modern society. Politics is not as rational as people think it is. Liberalism has got strong emotions, like anger about various forms of injustice, but it hasn't got the right language to talk about it to ordinary people.'

Are you worried by these challenges? 'I am worried because liberalism is to my mind a humanist ideology. But it is subverted into a form of economism or technical constitutionalism. I know in the Netherlands the component of constitutionalism in liberalism is very strong and that is important, but the idea of how a community should behave in terms of humanist practices is the main idea that often is forgotten. And it is forgotten because the notion of grand political programs has disappeared. We are now looking at concrete topics, like health policy and climate change and gender identity. Now, all of these are crucial elements, and I know liberals have a lot to say about them. But on the whole, people have become very policy-oriented in a micro way. They miss out on the humanist message behind these things and fail in joining up the dots.'

You said neoliberalism 'colonized' liberalism. What does that look like?

'Neoliberals don't talk about individual citizens. They talk about clients, customers, economic consumers. That is their social unit. In the London Underground, they no longer talk about 'passengers' but about 'customers', which implies a strict commercial relationship you have with a company. It is the commercialization of the human relationship that is the whole frightening aspect of neoliberalism. Liberals have to resist this view and make clear it is not the view that they take.'

Still, for most people, liberalism and capitalism are so connected that it is hard to separate the one from the other. 'Well, there is capitalism and liberalism. If you look at the history of liberalism, it started as a doctrine defending individual liberty and individual rights. It then moved on to encourage individuals to go out and create some form of entrepreneurship. So entrepreneurship and expanding the horizons of individual activity are an essential part of the second 19th century wave of liberalism. If capitalism means the importance of private relations and private

property for firing up the economy, then liberalism and capitalism go hand in hand. If capitalism means taking away the authority of the state and handing it over to these huge international conglomerates, then this is something completely different. What happens now is that we have a top-heavy, politically unaccountable sphere in which government is being replaced or being pushed aside by the power of multinationals and financial markets. There is nothing liberal about that.'

In the recent coronavirus outbreak, many of those companies look to the states for rescue. Some critics argue that liberalism created a world in which business can flourish, but it has grown out of control. 'The problem with these analyses is that people tend to think that 'liberalism' is a fixed package, rather than something that is shifting and changing over time, across different cultures. In many ways, conservative policies have moved into areas that used to be liberal, while some features of liberalism have moved on. So it is essential to know what period you are looking at in the development of an ideology. So yes, 19th century liberals laid the groundwork for 19th century capitalism, but I do not think it is part of the agenda of liberalism today to foster the kind of multinational capitalism which serves private interest at the expense of the common good. It seems me to be rather curious to blame current deficiencies on what some liberals have done or thought a hundred years ago or fifty years ago. Their agenda is changing, while other people have been moving into positions that liberals have vacated long ago.'

Because of the outbreak, it seems we are witnessing a renaissance of the state. Even liberal political groups that in the past held more neoliberal views are looking to government institutions to provide shelter against economic shocks. Do you expect to see a closer relationship between liberals and social democrats because of this? 'There are no hard lines between right wing liberalism and conservatism and between left wing liberalism and forms of social democracy. If you look at the history of liberalism, for instance in Britain, which I know best, it is the emergence of a social understanding of liberalism that became crucial. In Leonard Hobhouse's classic book on liberalism [*Liberalism*, published in 1911, CB.] is a wonderful sentence: 'Mutual aid is no less important than mutual forbearance, the theory of collective action no less fundamental than the theory of personal freedom'. It was an attempt to balance these two, I think, that developed not social democracy as we understand it now, but social liberalism. I would say the communitarian feature of social liberalism, which is always excluded in the American versions, is actually quite essential for British liberalism, for Italian liberalism, for Scandinavian liberalism. The question is really whether parties that call themselves social democratic should not actually call themselves social liberal democratic.'

Let's say we are moving away from these neoliberal views you discussed. What should be the priorities of liberals when it comes to pushing back the politically unaccountable forces and reclaiming liberal values?

'It is partly a matter of emphatic public regulation, to make sure that certain sections of society are immunized against the pain that conserva-

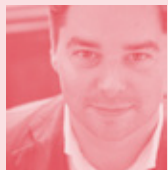
'It is a matter of emphatic public regulation, to make sure that certain sections of society are immunized against the pain that conservative capitalism has produced'

‘The question is always to define the balance between liberty and progress, liberty and equality, liberty and reasonable behaviour, liberty and constitutionalism’

ative capitalism has produced. That is a running problem in all western societies. That is why we also have to look at marginalized groups in society. For instance: disabilities are not just a personal issue, as they were once thought to be, but a national problem. People with disabilities possess exactly the same rights as everyone else, so that is where the state should come in and help. It is about the removing of hindrances to one’s liberty. We should ask ourselves: what are the hindrances that need to be removed in order for all of us to exercise our choices and our free will?’

This is actually the first time the topic of liberty is being mentioned. While that is usually the starting point of any conversation on liberalism. ‘Of course, liberalism has got ‘liberty’ as one of its values. The danger is that some people blow up the concept of liberty at the expense of crowding out the other core concepts of liberalism. The question is always to define the balance between liberty and progress, liberty and equality, liberty and reasonable behaviour, liberty and constitutionalism. Liberty on its own becomes a libertarian view point in which everything else is subjected to this magical abstract irrational appeal of liberty. So liberty yes, but always within the social context in which we are interdependent beings. In the 21st century, liberty should not be about the atomistic individual, but about the individual that lives in a community. In order to exercise our liberty, we need other people to help us to release ourselves from our limitations. We need to act together to achieve the options and choices which are part of being free. Liberty is not a static condition. It is an enabling property in which people are made capable of doing things that they could not otherwise have done.’

Are traditional political parties still the best vehicles to champion these ideas? ‘I do not think that at any point liberal ideologies and liberal parties were one and the same thing. Parties on the whole tend to be more conservative when it comes to developing new ideas. Ideas usually come from outside political parties. They lead a separate life outside of those institutions and I think this will continue to be the case. I wrote two books on pre-war British liberalism and I was thinking about writing a third book on liberalism post-war. But there was just nothing interesting to say! The liberal party became dead of ideas and innovation. The most interesting liberal ideas do not come from the party apparatchik. They come from journalists, think tanks, academics. It is there that one needs to look for the future development of ideas. Liberalism outside the party structure is not dead. But it does not always appear under the formal flag of liberalism.’ ●

Coen Brummer is the director of the Hans van Mierlo foundation. He took an MA in political history and a MSc in history and philosophy of science at Utrecht University.

**Politiek
over
grenzen**

Maak ruimte voor nieuwe ideeën over Europa

Door Afke Groen

Europa bestaat uit geldverspillende en hardwerkende landen. En uit nationalistische populistten en pro-Europese federalisten. Niet zelden verzanden discussies over de Europese Unie in zulke tegenstellingen. En dat terwijl er grote politieke beslissingen op de Europese agenda staan – van coronafonds tot de Europese Green Deal. Hoog tijd voor nieuwe ideeën. Maar daarvoor moeten sociaal-liberalen hun ‘vóór Europa’-stokpaardje opzijzetten.

Twintig jaar geleden stond de Europese Unie op 'een kruispunt van wegen', stelden nationale regeringsleiders drie maanden na de aanslagen op de Twin Towers

De snelheid waarmee het coronavirus zich door Europa verspreidt, leidt tot grote vragen. Ook over het functioneren van de Europese Unie. 'Europa heeft nu dus wonderen nodig', zei schrijver en journalist Geert Mak daarover in *NRC Handelsblad*. En het is rond 'grote collectieve ervaringen' dat zulke wonderen plaatsvinden: 'opeens is er ruimte voor nieuwe vormen en gedachten'.

Maar als het over de Europese Unie gaat, vallen veel nieuwe gedachten terug op oude tegenstellingen. Ze vlogen de afgelopen maanden over de virtuele Europese tafel. Solidariteit tegenover eigenbelang. Europees handelen tegenover nationaal handelen. Onvoorwaardelijke hulp tegenover voorwaardelijke toezeggingen. De meeste waarnemers hadden een *déjà vu* met de bankencrisis van 2008 en de economische crisis die daarop volgde. Tegen deze achtergrond rijst de vraag hoe we om – en door – de oude tegenstellingen heen kunnen kijken. Hoe zou een ruimte voor nieuwe politieke ideeën over Europa eruit kunnen zien? Dat begint bij een korte terugblik.

'Een kruispunt van wegen'

Twintig jaar geleden stond de Europese Unie op 'een kruispunt van wegen', stelden de nationale regeringsleiders in de Verklaring van Laken. Het was drie maanden na de aanslagen op de Twin Towers in New York en het Pentagon in Washington. De 'zekerheid' van een stabiele wereldorde was zoek; '11 september heeft onze ogen brutaal geopend', schreven de vijftien.

Een paar maanden later, eind februari 2002, opende een wat oudere man de *Conventie over de Toekomst van Europa* met ruim tweehonderd deelnemende vrouwen en mannen uit de Europese lidstaten én toekomstige lidstaten. Hij was Valéry Giscard d'Estaing, de 'liberale' – een vies woord in Frankrijk – oud-president van Frankrijk. De deelnemers waren vertegenwoordigers van regeringen, maar ook van de Europese Commissie, het Europees Parlement en de nationale parlementen. De aanwezigheid van die laatsten was ongekend in de geschiedenis van verdragshervorming in de Europese Unie.

Het werd een unieke vergadering. De opdracht was om na te denken over vier fundamentele vragen: de verdeling van bevoegdheden tussen de Unie en de lidstaten; de versimpeling van de instrumenten van de Europese instellingen; meer democratie, transparantie en efficiëntie; en de vereenvoudiging van de vier Verdragen die de Unie rijk was. Het resultaat was – zoals journalist Peter Norman het stelde in de titel van zijn boek over de Conventie – 'per ongeluk' een voorstel voor een Europese Grondwet. Die Grondwet kwam niet in de laatste plaats voort uit een gevoel

van momentum tussen de conventieleden – iets wat de meeste nationale regeringen niet hadden zien aankomen. In de herfst van 2002 moest de Nederlandse gezant Hans van Mierlo dan ook in allerijl plaatsmaken voor een vertegenwoordiger die het nieuwe kabinet-Balkenende beter gezind was.

We weten hoe het verder ging. Na 'non' en 'nee' in referenda over de Europese Grondwet in Frankrijk en Nederland, werden veel fundamentele keuzes van de conventie uiteindelijk alsnog werkelijkheid met het *Verdrag van Lissabon* in 2009. De Europese symboliek van een Grondwet bleef achterwege. Tegen de achtergrond van '9/11' en de open grenzen binnen de EU, werden de meeste nationale veto's op het gebied van justitie en binnenlandse zaken afgeschaft. Nationale parlementen – wiens vertegenwoordigers de grootste, maar ook de meest verdeelde groep waren op de conventie – kregen een ingewikkelde Europese rol als waakhonden van het principe van subsidiariteit. In een poging om Europees bestuur meer democratisch legitiem te maken, kreeg het Europees Parlement meer bevoegdheden en een rol in de verkiezing van de Commissievoorzitter. Op aandringen van de nieuwe Oost-Europese lidstaten kwam er voor het eerst een procedure om de Unie vrijwillig te verlaten.

Twintig jaar later: opnieuw op een kruispunt

Twintig jaar later staat de Europese Unie opnieuw op een kruispunt. De Unie is ingrijpend veranderend sinds de jaren 2000 – ook met de opkomst van rechts-populistische regeringen en de *goodbye* van Groot-Brittannië. Maar Europa staat vooral voor enorme inhoudelijke kwesties. Voor vragen over vangnetten voor de gezondheidszorg en de economie, en voor vragen over klimaatverandering, digitalisering en migratie. Daar komt nog bij dat verschillende internationale verhoudingen op scherp staan. Tussen de Verenigde Staten en China, en met Poetin en Erdoğan aan de Europese grenzen.

Na aandringen van de Franse president Emmanuel Macron, kondigde de Europese Commissie onder leiding van Ursula von der Leyen in januari 2020 een nieuwe grote vergadering aan. Een *Conferentie over de Toekomst van Europa*, met ditmaal ook burgers als deelnemers. De agenda van Von der Leyen was relatief beperkt. Het ging vooral om beleidsprioriteiten van de zittende Europese Commissie en democratische processen rondom Europese verkiezingen, zoals – alweer – de verkiezing van Commissievoorzitter.

Inmiddels liggen er belangrijkere kaarten op tafel. In mei presenteerden Macron en de Duitse Bondskanselier Angela Merkel een Frans-Duits herstelplan uit de coronacrisis voor de EU. Met een nieuw voorstel voor een steunfonds van de Europese Commissie, waaruit geld wordt herverdeeld tussen lidstaten. En met bestaande voorstellen voor samenwerking, zoals voor de groene en digitale transitie van Europa. Tijdens de persconferentie waar het plan werd aangekondigd, sprak Merkel over een Toekomstconferentie in andere vorm – na de pandemie, om 'serieus [te] praten over wat Europa nu niet kon bereiken'. Ze noemde

Na 'non' en 'nee' in referenda over de Europese Grondwet in Frankrijk en Nederland, werden veel fundamentele keuzes van de conventie uiteindelijk alsnog werkelijkheid met het Verdrag van Lissabon

zelfs de mogelijkheid van een verdragwijziging. Belangrijk, want Duitsland neemt vanaf juli het voorzitterschap van de Europese Raad over.

Strategische tweestrijd

Hoog tijd dus, voor inhoudelijke discussies over de richting(en) van de Europese Unie. Maar vanaf het sociaal-liberale front bleef de boodschap over Europa de afgelopen jaren vooral vastbesloten anti-nationalistisch. Hield Macron bijvoorbeeld nog een vlamme speech over Europese samenwerking aan de Sorbonne Universit  in 2017; tijdens de Europese verkiezingen van 2019 voerde hij een campagne gericht op zijn eigen positie in een Frankrijk van gele hesjes. Een tweestrijd met Marine LePen tussen 'wat Macron 'progressieven' en 'nationalisten' noemt', observeerde NRC-journalist Peter Vermaas.

Ook D66 voerde een uitgesproken 'pro-Europa'-campagne. 'Wij zijn de partij die vertrouwen en optimisme zet, tegenover zorgen en twijfel over Europa', was de boodschap van het verkiezingsprogramma. En afgelopen mei sprak D66 in haar Europese opdrachten aan het kabinet over een 'sterker Europa' als enige antwoord op 'de populistten' die de Unie willen afschaffen.

Dit sociaal-liberale 'v or Europa'-verhaal lokt een strategische tweestrijd uit die niet gaat over de daadwerkelijke politieke keuzes in de Europese Unie. Het richt een kruispunt in met maar twee richtingen: je kan  f verder  f terug; je kiest pro- of anti-Europa; je twijfelt of je hebt vertrouwen. Zoals historicus en filosoof Luuk van Middelaar eerder stelde in een interview met *Idee*, is democratie 'het beheersbaar maken, door zichtbaar te maken, van strijd, van onenigheid'. In die strijd biedt het argument dat er geen alternatief is voor Europese samenwerking te weinig rechtvaardiging voor politieke keuzes, en ook te weinig ruimte voor terechte kritiek en democratisch debat.

Vanuit hun politieke filosofie zouden sociaal-liberalen bij uitstek ruimte moeten bieden voor discussie over inhoudelijke opvattingen – juist als het gaat over de Europese Unie. Want in het sociaal-liberalisme als politiek gedachtegoed staat niet een bepaalde bestuurslaag centraal, maar zijn politieke doelen als vrije keuzes en kansengelijkheid de kern. Met andere woorden: om haar doelen te verwezenlijken is het sociaal-liberalisme niet getrouwd met de Europese Unie, net zo min als met de nationale overheid, de provincie of de gemeente. En dus is het van groot belang om politieke keuzes over – en op het niveau van – de Europese Unie op hun inhoud te beoordelen  n inzichtelijk te maken in het publieke debat.

Nieuw licht op twee oude tegenstellingen

Wat zien we als we routes voor de toekomst van de Europese Unie niet formuleren vanaf het eindpunt van 'v or Europa' en 'meer Europees doen', maar vanaf inhoudelijke beginpunten? Een eerste blik op het speelveld brengt twee hoofdthema's naar voren die een ander licht schijnen op twee oude tegenstellingen: die tussen nationalistten en federalistten, en die tussen winnende en verliezende landen.

Dit sociaal-liberale 'v or Europa'-verhaal lokt een strategische tweestrijd uit die niet gaat over de daadwerkelijke politieke keuzes in de Europese Unie

Eurosceptisch' is meestal niet 'tegen de EU

Veel mensen zijn een beetje eurosceptisch. In de laatste grote opiniepeiling Eurobarometer van het Europees Parlement vindt 79 procent van de Nederlandse ondervraagden het lidmaatschap van de EU weliswaar 'een goede zaak'; uit andere onderzoeken blijkt een genuanceerder beeld. In de vierjaarlijkse peiling *Burgerperspectieven* van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), bijvoorbeeld, geeft 54 procent van de ondervraagden aan het EU-lidmaatschap goed te vinden. Die steun is hoger dan vijf jaar geleden. Ondertussen is tevredenheid met de Europese politiek wel lager dan tevredenheid met de landelijke politiek: meer dan de helft van de ondervraagden geeft de Europese politiek een 'onvoldoende'. Tussen 2011 en 2016, ten tijde van de economische crisis en de vluchtelingencrisis, was dat was zelfs 61 procent.

Dat is niet zo erg als het 'v or Europa'-verhaal doet geloven. Wetenschappelijk onderzoek laat namelijk zien dat de houding van Nederlanders ten opzichte van de Europese Unie 'tamelijk genuanceerd' is, zoals hoogleraar Claes de Vreese het formuleerde op basis van het onderzoeksproject *Europinions*. Nederlanders hebben niet zozeer kritiek op het bestaan van de Europese Unie, maar op haar beleid. Op basis van de – bijna gelijknamige, maar andere – survey *eupinions*, stelden hoogleraar Catherine de Vries en projectleider Isabell Hoffmann dat ook Europeanen in het algemeen de principes en 'het idee van een verenigd Europa [steunen], maar steeds meer op hun hoede [zijn] over haar huidige richting'.

Tegen die achtergrond is het cruciaal om beter te begrijpen wat mensen van de Europese Unie vragen. Dat is niet makkelijk. De *eupinions*-survey van 2019 – uitgevoerd onder in totaal 12.123 Europeanen – laat zien dat Nederlanders vooral Europese bescherming willen van het klimaat, sociale zekerheid en publieke veiligheid. Anders dan Italianen en Spanjaarden, maar ook dan Fransen en Polen, vinden Nederlanders bescherming van banen relatief onbelangrijk. Onderzoek van het SCP – ook uit 2019 en op basis van nauwere contacten met 250 Nederlanders – bevestigt de bevindingen over klimaat en veiligheid, maar stelt bovendien dat Nederlanders migratie hoog op de Europese agenda zetten. Sociale zekerheid houden ze daarentegen liever op de nationale agenda.

Zulke verschillende onderzoeksuitkomsten zijn niet alleen het resultaat van vraagstelling of steekproef. Ze komen ook voort uit de onzekere en zelfs dubbele houding van Nederlanders ten opzichte van de EU. Het SCP-rapport schrijft daar bijvoorbeeld over: 'men praat over de EU zowel

  EUROPEAN UNION 2019 – BRON: EP / ARNAUD DEVILLERS

Nederlanders hebben niet zozeer kritiek op het bestaan van de Europese Unie, maar op haar beleid

in de zin van Brusselse instanties als van samenwerkende landen', 'men wil meer inzet van de EU op grote vraagstukken, maar minder EU-uitgaven', en 'men heeft het over meer en minder EU zonder te expliciteren wat meer en minder moet'.

Anders dan het *frame* doet vermoeden, bestaan Nederlanders dus niet uit federalisten en nationalisten. Integendeel, Nederlanders hebben een hoop verschillende en genuanceerde opvattingen over de Europese Unie. Dat vraagt om een volwassen debat, voorbij tegenstellingen. En vooral de soms tegenstrijdige houding over de Unie biedt ruimte voor leiderschap. Niet om mensen te overtuigen om voor Europa te zijn. Wel om mensen mee te nemen in verschillende politieke keuzes over haar richting.

De baten van Europese integratie zijn ongelijk verdeeld

De Europese Unie biedt ongelijke kansen. Waar sommigen veel baat hebben bij open grenzen en grenzeloze mogelijkheden, hebben anderen dat minder. Als die ongelijke kansen op de agenda staan, gaat het meestal over welvaartsverschillen tussen Noord en Zuid, Oost en West. Of, zoals ook *Elsevier Weekblad* het onlangs illustratief voorstelde op haar cover, over de tegenstelling tussen het luie, geld verbrassende Zuiden en het hardwerkende, strenge Noorden. Daarmee blijft een ander welvaartsverschil veelal onbesproken: dat tussen individuen met verschillende sociaaleconomische posities.

De groei van inkomens in de Europese Unie is namelijk niet voor iedereen. Gemiddeld is inkomensongelijkheid toegenomen binnen de lidstaten. Op basis van data uit twintig EU-landen, schreef Kaja Bonesmo Fredriksen van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) bijvoorbeeld dat inkomensongelijkheid in de EU toenam tussen midden jaren tachtig en 2008. De oorzaak daarvan was groeiende ongelijkheid van inkomens niet *tussen* landen, maar *binnen* landen, met als 'belangrijkste motor' grote inkomenswinst onder de tien procent hoogste inkomens. Ander onderzoek, zoals dat van hoogleraar Jason Beckfield – met data van de vijftien EU-lidstaten tussen 1950 en 1998, plus Noorwegen en Zwitserland – laat zien dat totale inkomensongelijkheid weliswaar afnam door minder ongelijkheden *tussen* landen, maar dat ongelijkheid *binnen* lidstaten ondertussen toenam.

Wordt die grotere inkomensongelijkheid ook veroorzaakt door het proces van Europese integratie? Dat is een machtig ingewikkelde rekensom. Als het gaat om de gevolgen van economische integratie – het vrije verkeer van goederen, diensten, kapitaal en personen – zijn onderzoeksresultaten 'niet eenduidig', zoals wetenschappers Marius Busemeyer en Tobias Tober vaststelden. Maar als het gaat om de gevolgen van politieke integratie – en vooral om begrotingsregels in de eurozone – is het beeld duidelijker. Landen die deel uitmaken van de Economische en Monetaire Unie hebben minder ruimte in hun begrotingen voor sociale voorzieningen, zeker in tijden van economische crisis. En dat leidt tot grotere inkomensongelijkheid, in dit geval zowel binnen als tussen landen.

Groeiende ongelijkheid van inkomens niet tussen landen, maar binnen landen, met als 'belangrijkste motor' grote inkomenswinst onder de tien procent hoogste inkomens

Er zijn ook minder abstracte voorbeelden van sociaaleconomische ongelijkheden. Zo stelde journalist Lise Witteman onlangs vast dat de 'de coronacrisis in één klap duidelijk [maakt] wie de kwetsbaarste groepen van de Europese arbeidsmarkt zijn'. Arbeidsmigranten en seizoenarbeiders, bijvoorbeeld in de voedingsindustrie, werken door onder veelal slechte arbeidsvoorwaarden en omstandigheden. En al veel langer verplaatsen grote bedrijven productie naar EU-lidstaten met lagere arbeidskosten, veelal in Oost-Europa, met verlies van banen in Nederlandse fabrieken tot gevolg.

Met het *frame* van winnaars en verliezers enkel langs de lijnen van landen raken zulke ongelijkheden tussen individuen uit beeld. Ook in het 'vóór-Europa' verhaal is weinig plaats voor dat perspectief: we zouden immers allemaal 'winnen' met Europese integratie. Maar politieke keuzes – en dat zijn keuzes die gaan over de herverdeling van welvaart – vragen om een politieke uitleg.

Een ruimte voor nieuwe ideeën

Waar de belangrijkste discussies over de Europese Unie in de eerste jaren van de 21ste eeuw vooral over institutionele kwesties gingen, staan nu het beleid en de prioriteiten van de Unie bovenaan de agenda. Dat vraagt om veel ruimte voor politiek debat en om een reeks aan politieke besluiten. In die context is een nieuwe Toekomstconferentie geen panacee, zeker niet met de uitgesproken 'vóór Europa'-politicus Guy Verhofstadt aan het roer, zoals het Europees Parlement wil. In een ruimte voor nieuwe ideeën is meer aandacht nodig voor politiek op de inhoud en voor het serieus nemen van sentimenten onder kiezers, zelfs als die tegenstrijdig zijn. Er is geen plaats voor het aanwakkeren van valse tegenstellingen – tussen populisten en federalisten, tussen vrekkelig en lui – noch voor rechtlijnig voor- en achteruit denken over Europese integratie.

Sociaal-liberalen zouden bij uitstek het debat over de toekomst van Europa op meerdere platforms moeten voeren. Vanuit het idee dat de Europese Unie federaal zou moeten zijn, is te lang en te gemakkelijk discussie over Europees beleid naar het Europees Parlement verwezen. Zoals Van Mierlo in 2003 schreef in *De Gids*, 'weet de burger daar [helaas] weinig of niets van af'. Om politieke keuzes over Europa daadwerkelijk inzichtelijk te maken, is ook discussie nodig op nationaal, en het liefst ook op regionaal en lokaal niveau. Als politieke partijen mensen mee willen nemen in een volwassen debat, zullen ze de discussie moeten voeren daar waar de ogen op gericht zijn en waar de impact van Europees beleid gevoeld wordt.

Welke richting de Europese Unie zich ook op zal ontwikkelen, één ding is zeker: het sociaal-liberale 'vóór Europa'-verhaal volstaat niet langer. ●

In een ruimte voor nieuwe ideeën is meer aandacht nodig voor politiek op de inhoud en voor het serieus nemen van sentimenten onder kiezers, zelfs als die tegenstrijdig zijn

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Ze is onlangs gepromoveerd op Europese contacten van politieke partijen.

Nederland kent steeds meer biculturele burgers die met de ene voet in Nederland staan en met de andere in het land waar de wortels van hun ouders liggen. Deze toenemende transnationalisering verdient geen nervositeit, maar een politiek kader dat mensen in staat stelt om hun meervoudige netwerken en identiteiten te benutten voor de Nederlandse samenleving. Daarnaast is een politiek debat nodig over een nieuwe invulling van burgerschap, die recht doet aan het transnationale karakter van de wereld.

Door Kiza Magendane

Politiek
over
grenzen

De morele opdracht van toenemende transnationalisering

De toenemende verscheidenheid in Nederland is niet alleen een feitelijk gegeven, het heeft ook een politieke consequentie in hoe we burgerschap invullen. Door de relatieve afname van afstand in onze geglobaliseerde wereld woont een deel van de bevolking fysiek in Nederland, maar emotioneel in de landen waar hun wortels liggen. Deze toenemende transnationalisering verdient geen nervositeit, maar een politiek kader dat de burgers in staat stelt om hun meervoudige netwerken en identiteiten te benutten voor de Nederlandse samenleving. Daarnaast zijn wij toe aan een nieuwe invulling van burgerschap, die recht doet aan het transnationale karakter van de wereld.

Voordat dit verder analytisch wordt toegelicht, eerst een verhaal.

Op een lenteochtend in 1977 stappen negen gewapende Zuid-Molukkers in Assen in de Intercity met Groningen als eindbestemming. Kort daarna, bij het Drentse dorp De Punt, brengen ze de trein tot stilstand, terwijl de hoofdconducteur en de machinist onder bedreiging van een vuurwapen uit de trein worden gehaald. Hetzelfde overkwam 40 reizigers. 54 reizigers bleven in de trein, gegijzeld door de negen mannen van tussen

de 17 en 27 jaar oud. Hun motief? De Nederlandse regering onder druk zetten om haar belofte na te komen: de Zuid-Molukkers steunen om op de Molukken een eigen staat te vormen.

Na de onafhankelijkheid van Indonesië werden de Molukse militairen van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) als collaborateurs beschouwd, omdat ze aan de Nederlandse kant hadden gevochten. De Nederlandse regering besloot in 1951 13 duizend KNIL-soldaten naar Nederland te halen, waar ze met hun gezinnen tijdelijk in kampen zouden verblijven. Op korte termijn zou Nederland hen helpen om op de Molukken een eigen staat te verkrijgen. Een belofte die Nederland niet kon nakomen vanwege het gebrek aan internationale steun. Tot frustratie van deze Zuid-Molukkers. Het verklaart de treinkamping bij De Punt, die pas na elf dagen ten einde kwam en acht mensen het leven kostte, onder wie zes kapers.

Wortels van ouders en grootouders

De zes jonge kapers overleden voor een politieke strijd over een land dat zij alleen via de verhalen van hun vaders kenden. De negen kappers waren immers allemaal in Nederland opgegroeid, sommige van hen waren zelfs in Nederland geboren. Toch was hun politieke strijd niet gebonden aan een land waar ze waren geboren, opgevoed en woonde.

Anno nu zien wij parallellen in de Nederlandse samenleving, waar biculturele jongeren een hybride identiteit ontwikkelen. Ze zijn in Nederland geboren en getogen. Ze beheersen de Nederlandse taal. Hun sociale netwerk bevindt zich in Nederland. Toch hebben deze biculturele jonge Nederlanders ook emotionele binding met landen waar de wortels van hun ouders en grootouders liggen. Denk aan 2016, toen honderd jonge Turkse Nederlanders met een Turkse vlag op het Erasmusbrug demonstreerde tegen de mislukte coup poging in Turkije. Ze scandeerden dat Turkije hun land was, en Erdogan hun president. Ze wilden daarmee laten zien dat ze, ondanks de fysieke afstand, toch solidair konden zijn met de Turkse bevolking in Turkije.

Een van de grootste paradoxen van onze tijd is dat de juridische constellaties van onze wereldorde achter de feiten aanloopt. Het sociaal contract tussen mensen en de politieke gemeenschap wordt nog steeds nationaal ingevuld, terwijl sociaaleconomische en culturele processen steeds transnationaler zijn. Dit betekent dat mensen, groepen en instituties meerdere banden en interacties ontwikkelen voorbij de grens van de natiestaat. In de literatuur wordt onder andere gesproken over 'transnationale gemeenschappen', transnationaal in termen van bijvoorbeeld burgerschap, familieverband en sociale netwerken.¹

Toenemende transnationalisering

Hoe verenigen wij de grotendeels nationale aard van politiek met het toenemende bestaan van transnationale gemeenschappen? Of positief geformuleerd: hoe versterken transnationale gemeenschappen de veelal nationale politiek? Het antwoord luidt dat transnationale gemeenschap-

Het sociaal contract tussen mensen en de politieke gemeenschap wordt nog steeds nationaal ingevuld, terwijl sociaaleconomische en culturele processen steeds transnationaler zijn

¹ | Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. Routledge.

pen een brugfunctie kunnen vervullen tussen Nederland en de rest van de wereld. Om dit te begrijpen dienen we eerste de context te snappen van de toenemende transnationalisering in Nederland.

In 1900 was het aandeel van in het buitenland geboren Nederlanders gelijk aan 1,8 procent.² In 1972 steeg dat naar 9,3 procent.³ Tegen 2018 was het aandeel van in het buitenland geboren 22 procent.⁴ Een CBS-prognose uit 2019 voorspelt dat 39 procent van de inwoners in Nederland in 2060 een migratieachtergrond zal hebben.⁵ Nu al zijn Rotterdam, Den Haag en Amsterdam ‘meerderheidssteden’, wat wil zeggen dat de meerderheid van hun inwoners een migratieachtergrond heeft. Het leidt tot situaties waarin men gekscherend stelt dat Nederlanders zónder een migratieachtergrond in bepaalde wijken in Nederlandse steden moeten integreren, omdat zij de minderheid vormen. Kortom, Nederland is verscheidener geworden, met steeds meer bewoners die tegelijkertijd met de ene voet in Nederland staan en met de andere in het land waar de wortels van hun ouders liggen.

Multiculturalisme dekt de lading niet

Begrippen zoals ‘multiculturalisme’ en ‘de multiculturele samenleving’ worden aangehaald om de hierboven omschreven toenemende diversiteit te duiden, maar die dekken de lading niet. In realiteit biedt transnationalisme een beter analytisch kader om de toenemende diversiteit in Nederland te begrijpen. Multiculturalisme veronderstelt dat verschillende culturen naast elkaar leven. Toch is dit parallelle bestaan van culturen niet het enige wat zich afspeelt in Nederland – en andere immigratielanden. Het is onomstotelijk aanvaard dat globalisering gekenmerkt wordt door een revolutie in transport, technologie en telecommunicatie, waardoor de wereld in relatieve afstand kleiner wordt. Dat wil zeggen dat de grensoverschrijdende toestroom en verbinding van mensen, goederen, ideeën en geld is toegenomen en versneld. Dit leidt tot een situatie waarin, ondanks het bestaan van nationale grenzen en wetgevingen, de sociale, politieke, culturele en economische praktijk van mensen steeds ‘deterritorialer’ is geworden. Dat wil zeggen: niet afhankelijk van de plek waar je woont. Het politieke engagement van de jonge Zuid-Molukkers in de jaren zeventig, en recenter, jonge Turkse Nederlanders, zijn maar een paar illustratie daarvan. Technologie speelt hierbij een cruciale rol, omdat men via satelliet-tv, het internet en de mobiele telefoon contact kan onderhouden mensen in het land van afkomst, en zo dezelfde type informatie, verhalen en mythes met elkaar delen. Zo heb je groepen die als gevolg van deze transnationalisering met hun lichaam in Nederland wonen, maar met hun hoofd elders.

In de publieke opinie wordt deze toenemende transnationalisering als een serieus probleem beschouwd. Vooral omdat buitenlandse problemen tot directe spanningen kunnen leiden in de Nederlandse samenleving. Denk maar aan de zogenaamde Gülen-scholen die bij het begin van het schooljaar in 2016 honderden van hun leerlingen kwijt dreigden te raken.⁶ De ouders waren bang om hun kinderen naar deze scholen te sturen omdat ze geassocieerd werden met de coupoging in Turkije.

2 | Lucassen, L. & J. Lucassen (2008). *Vijf Eeuwen migratie*. Atlas Contact

3 | <https://www.wrr.nl/publicaties/persberichten/2018/05/29/persbericht-v37-de-nieuwe-verscheidenheid-en-v38-de-wereld-in-een-stad>

4 | <https://www.wrr.nl/actueel/nieuws/2018/05/29/bevolking-steeds-verscheidener-naar-herkomst>

5 | <https://www.rtinieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4957646/migratie-arbeidsmigranten-nederlanders-inwoners-cbs>

6 | <https://nos.nl/artikel/2127617-vijf-vragen-over-gulen-scholen.html>

Een CBS-prognose uit 2019 voorspelt dat 39 procent van de inwoners in Nederland in 2060 een migratieachtergrond zal hebben

Wie Turkije echt lief had, moest dus zijn of haar kinderen niet naar deze scholen sturen. En zo kreeg je een situatie waarin een politieke strijd in Turkije direct invloed had op kinderen die in Nederland waren geboren en de Nederlandse taal spraken. De Nederlandse staatssecretaris van Onderwijs keek machteloos toe en de minister-president wist niet of Turkse Nederlanders zijn burgers waren of tot Turkije behoorden.

‘Doe normaal’ of ‘pleur op’

Tijdens een uitzending van *Zomergasten* maakte minister-president Mark Rutte de inmiddels beroemde ‘pleur op’-uitspraak over asociale Turkse Nederlanders die geen binding met Nederland voelen. ‘Mijn primaire eerste gevoel is: lazer zelf op. Ga zelf terug naar Turkije. Pleur op’. Hoewel hij zijn uitspraak later nuanceerde, slaagde de premier er toch in om vier maanden later een paginagrote advertentie in landelijke kranten te publiceren waarin hij Nederlanders met migratieachtergrond verzocht om ‘normaal te doen’ of hun heil elders te zoeken. ‘We voelen een groeiend ongemak wanneer mensen onze vrijheid misbruiken om hier de boel te verstieren, terwijl ze juist naar ons land zijn gekomen voor die vrijheid.’ Premier Rutte ving daarmee een dominant sentiment in de Nederlandse samenleving; het idee dat Nederlanders met een migratieachtergrond een loyaliteitsprobleem hebben. Ze kiezen alleen voor Nederland als het hun bevalt, maar als puntje bij paaltje komt, ligt hun hart elders. Kortom, je kunt Nederlanders met een migratieachtergrond niet helemaal vertrouwen.

Hybride identiteiten

Het is natuurlijke klare onzin dat biculturele Nederlanders niet te vertrouwen zijn. Zo dragen ze via verschillende rollen bij aan de gezonde ontwikkeling van ons land – als soldaten, docenten, muzikanten, verplegers, onderzoekers, schoonmakers, om er maar een paar te noemen. Daarnaast blijkt uit het rapport *Geboren en getogen* van het Kennisplatform Integratie & Samenleving dat de overgrote meerderheid van biculturele jongeren in Nederland hun toekomst in Nederland zien.⁷ Dit leert ons dat mensen een hybride identiteit kunnen hebben: zich identifice-

FOTO: HERMAN WOUTERS

Mensen kunnen een hybride identiteit hebben

7 | <https://www.kis.nl/sites/default/files/geboren-en-getogen.pdf>

Wij hebben een collectieve invulling van burgerschap nodig die recht doet aan de toenemende verbondenheid van de wereld

Kiza Magendane is politicoloog en werkzaam bij The Broker, een kennis-makelaarsorganisatie voor duurzame en inclusieve ontwikkeling. Hij is columnist voor *De Kanttekening* en schrijft essays en reportages voor *NRC Handelsblad* en *De Groene Amsterdammer*. In september verschijnt *Met Nederland in therapie* bij Uitgeverij Prometheus, zijn debuut over zijn poging om een Nederlander te worden.

ren met zowel Nederland als het land van herkomst van de voorouders, terwijl hun toekomstoriëntatie zich volledig op Nederland concentreert. Hier zullen ze trouwen, werken, kinderen krijgen, een huis kopen. Als het erop aankomt voelen jonge biculturele Nederlanders zich thuis in Nederland – vooral omdat hun vrienden en familie zich hier bevinden.

Het is de vraag hoe je voorbij de paranoia een visie kunt presenteren die de toenemende transnationalisering en de daaraan gekoppelde diversiteit als een kans beschouwt. Als mensen contacten en connecties voorbij Nederland hebben, waarom zouden wij dat niet kunnen gebruiken voor onze economische en culturele verrijking? In een wereld die gekenmerkt wordt door eigenbelang is er nu meer dan ooit behoefte aan bruggenbouwers – mensen die de sentimenten in verschillende talen begrijpen en zich als kameleon moeiteloos in culturen bewegen. Transnationale gemeenschappen kunnen deze brugfunctie vervullen, op voorwaarde dat de politieke realiteit daar klaar voor is. Met andere woorden: we moeten de transnationalisering van de samenleving niet alleen als een gegeven accepteren, maar daaromtrent ook een politieke program ontwikkelen die een gezonde interactie faciliteert tussen Nederland en de landen waar een deel van haar bevolking vandaan komt.

Daarnaast zijn wij toe aan een politiek debat over een nieuwe invulling van burgerschap, waar menselijke waardigheid en vrijheid niet gebonden zijn aan de plek waar je bent geboren. Doordat de relatieve afstand van de wereld is afgenomen, zijn mensen waar dan ook ter wereld meer dan ooit onderworpen aan dezelfde type bedreigingen. De huidige coronacrisis laat dat krachtig zien. Geen enkel land was in staat om het virus bij de grens te houden, omdat wij als wereldgemeenschappen met elkaar verbonden zijn. De grote vraagstukken van onze tijd, zoals surveillance kapitalisme en klimaatverandering, hebben net als de coronacrisis een mondiaal karakter. Daarom hebben wij een collectieve invulling van burgerschap nodig die recht doet aan de toenemende verbondenheid van de wereld, zodat de plek waar je bent geboren en waar je woont niet bepalen welke type mensenrechten je krijgt. Dat is een morele opdracht voor onze generatie. ●

Nederlandse partijen kunnen hun idealen niet realiseren als ze vast blijven zitten in een nationaal denkpatroon. Nationale politiek is een doodlopende weg; Europese politiek heeft de toekomst. Europese democratie kan echter niet bestaan zonder Europese partijen. Dus: fuseer met sociaal-liberale partijen uit andere landen!

Door Reinier van Lanschot

Europese politiek heeft de toekomst

Als kind al werd ik fan van Jan Terlouw. Wie niet? *Koning van Katoren* was één van mijn lievelingsboeken. Ik droomde over de draak van Smook en een door samenwerking gevormde, gigantische stapel kussens die het mogelijk maakte dat de moedige Stach veilig van de St. Aloïsiustoren sprong.

Tegenwoordig droom ik van een andere samenwerking: EU-topia. Een federaal Europa waar iedereen gelijke kansen heeft om zijn unieke potentieel te verwezenlijken. Dat samen de hoogste normen van menselijke, sociale, ecologische en technologische ontwikkeling nastreeft. En ... nu de Verenigde Staten van de meeste verkiezingen een veiling hebben gemaakt en het failliet van een tweepartijen-districtenstelsel als een paal boven de Angelsaksische wateren staat, een Europa dat bescherming biedt aan de democratie en de rechtsstaat. Alleen een Europa dat samenwerkt, kan de uitdagingen van de 21ste eeuw aan. Die samenwerking is nóg niet mogelijk, omdat onze Europese samenleving verlamd is door de wurggreep van nationale politiek.

Pavlovreactie van natiestaten

De verschillende maatregelen die volgden op de coronacrisis zijn exemplarisch voor de pavlovreactie van natiestaten in tijden van crises: ieder voor zich. De ruzies tussen landen over de te volgen strategie om het virus het hoofd te bieden, zijn schrijnend. Zo moest je als je in België op de trein stapte een mondkapje dragen, die je over de grens bij Nederland (in dezelfde trein!) af mocht doen. Terugkijkend op de laatste jaren, zien we bij complexe uitdagingen de reflex van staten om in de eerste plaats aan zichzelf te denken. Ook bij het vluchtelingenvraagstuk. In plaats van

Politiek
over
grenzen

Alleen een Europa dat samenwerkt, kan de uitdagingen van de 21ste eeuw aan. Die samenwerking is nóg niet mogelijk, omdat onze Europese samenleving verlamd is door de wurggreep van nationale politiek

het bestaande, ontoereikende Europese asielbeleid te vervangen door een systeem dat de druk zou verdelen over lidstaten, sloten een aantal lidstaten de grenzen. Sommigen namen verantwoordelijkheid, anderen weigerden dat uit angst voor electoraal verlies in eigen land. De nationale politiek domineert de oplossingsrichting voor internationale problemen. In een recent interview in *de Volkskrant* verwoordde Jan Terlouw het probleem treffend: 'ik hoop [...] dat deze tijd ervoor zorgt dat we beseffen dat we internationaler moeten gaan kijken. De problemen worden mondialer terwijl de politiek daar helemaal niet in meegaat'.

Misvatting in het collectieve geheugen

In heel Europa wordt op scholen geschiedenisles gegeven vanuit een nationaal perspectief. In Nederland is de 'Gouden Eeuw' een terugkerend examenvak. Een dergelijk perspectief richt zich op 'ons' verleden en smeedt een wij-zij-denken dat eenzijdig, incompleet en kortzichtig is. Er wordt namelijk niet onderwezen dat de natiestaat een sociaal construct is, aangezwengeld door het nationalisme van de 19de en begin 20ste eeuw. Dit type geschiedenisonderwijs impliceert dat de natiestaat al honderden jaren bestaat en de meest logische en natuurlijk organisatievorm is. Men gaat er vanuit dat die eeuwenoude natiestaat stapje voor stapje heeft geleerd van haar geschiedenis en in al haar wijsheid heeft besloten om langzaam maar zeker meer soevereiniteit af te staan aan de Europese Unie. In Nederland en in vele andere Europese landen is daardoor een misvatting in het collectieve geheugen geslopen: de Europese Unie bestaat bij de gratie van de natiestaten.

De natiestaat zoals wij die kennen is een relatief nieuw verschijnsel. De tweede helft van de vorige eeuw wordt namelijk gekenmerkt door het verval van de *European Empires*. De landen die begonnen met de Europese integratie waren grote mondiale rijken. Geen natiestaten. Het verval van deze rijken liep parallel met de Europese integratie. De restanten van deze rijken vormden later samen de Europese Unie. In Oost-Europa waren er wel al natiestaten in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw, maar die verloren na de Tweede Wereldoorlog hun soevereiniteit aan de Sovjet-Unie. Zodra zij onder dat juk vandaan kwamen, hadden zij één doel: aansluiting bij de Europese Unie. Het opbouwen van de staat daar liep parallel met het opgaan in de EU. Na de Holocaust en de dekolonisatie van Europa beseften Europese leiders dat ze moesten werken aan een transnationaal Europa: niet alleen om de vrede binnen Europa te waarborgen, maar ook omdat landen mondiaal hun betekenis zouden verliezen in geopolitieke, economische en culturele zin. De Europese integratie moest er komen om staten te beschermen. Juist om lokale verschillen mogelijk te maken. Het is dus eigenlijk andersom: de natiestaat bestaat bij de gratie van de Europese Unie.

De misvatting dat de EU bestaat bij de gratie van de natiestaat en niet andersom, die in ons collectieve geheugen is geslopen, maakt ons kwetsbaar, omdat er ten onrechte wordt gedacht dat als je uit de EU stapt, je terug kunt gaan naar een oude natiestaat. Maar die natiestaat heeft nooit bestaan. Het zal niet leiden tot meer soevereiniteit, maar tot minder.

De Europese integratie moest er komen om staten te beschermen. Juist om lokale verschillen mogelijk te maken. Het is dus eigenlijk andersom: de natiestaat bestaat bij de gratie van de Europese Unie

Een nieuw verhaal

Angela Merkel zei recent bij het Frans-Duitse voorstel voor een EU-herstelfonds van 500 miljard euro dat de natiestaat alléén geen toekomst heeft. Dezelfde gedachte lag ten grondslag aan de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Het besef dat in 1951 bestond, is er dus nog steeds. Het is opvallend dat het wederom de grootste landen zijn die benadrukken dat zij zonder een verenigd Europa geen toekomst hebben. Dat zou nog sterker moeten gelden voor kleinere landen, maar die tonen niet allemaal dezelfde bereidheid tot samenwerking en solidariteit.

Het stuwende mantra achter het Europese project, *the ever closer union*, wordt niet meer gehoord. De Tweede Kamer heeft er zelfs voor gestemd om deze benaming uit het Verdrag betreffende de Europese Unie te halen! Een puur symbolische stemming, zonder voorstel over waar het wél naar toe zou moeten gaan. Er is dus geen gedeeld idee meer over waar Europa naartoe moet. Europese integratie is gestopt en de Europese Unie hinkt op twee gedachten. Competenties zijn verdeeld en gedeeld tussen de EU en natiestaten. Dat is problematisch omdat die verdeling incompleet en uit balans is. Er is een Europese muntunie, maar geen fiscale unie en geen Europese competentie om belasting te heffen. Er is vrijheid van diensten, maar geen gelijk sociaal beleid. Er is een transnationaal Europees Parlement, maar de partijen in dat parlement zijn nationaal. Deze vaagheid maakt 'Brussel' een makkelijke zondebok en leidt tot irritatie en onbegrip. Om vooruit te komen, heeft Europa een nieuw verhaal nodig. Een verhaal van een Europese democratie.

Europese politieke partijen

Een Europese democratie kan niet bestaan zonder Europese partijen. Hier pioniert Volt, de Europese politieke partij met leden in alle lidstaten van de Europese Unie. Volt heeft zich als Europese partij gepresenteerd tijdens de laatste Europese verkiezingen. Onder dezelfde naam en met hetzelfde verkiezingsprogramma deed Volt in acht lidstaten mee. Democracy in Europe Movement 2025, of DiEM25, doet ook een poging om een Europese partij te worden. Deze pogingen hebben alleen zin als er meerdere Europese partijen komen. Alleen dan kunnen wij ons uit de wurggreep van de nationale politiek bevrijden. Alleen dan kunnen we afscheid nemen van absurde constructies als de Straatsburg-Brussel-verhuizing die oneindige munitie geven aan de – vaak terecht – kritiek van Eurosceptici.

De huidige indeling van het Europees Parlement is net zo logisch als een nationale democratie met alleen maar lokale partijen. Daarom deze oproep aan de lezer: Nederland en Europa hebben je nodig. Til de partij waar je lid van bent naar het volgende niveau en maak je hard voor een fusie met andere, gelijkgezinde partijen uit andere landen. In uw geval, als lezer van *Idee*, waarschijnlijk met andere Europese sociaal-liberale partijen. Naast NEOS en Radikale Venstre zijn er nog 33 andere kandidaten in Renew Europe (voorheen: ALDE-fractie). Of eigenlijk 32, want ik vermoed dat de lezer de VVD als fusiepartner buiten beschouwing laat. Hetgeen direct blootlegt dat de huidige samenraapsels in het Europees Parlement geen echte Europese partijen zijn.

Een Europese democratie kan niet bestaan zonder Europese partijen. Hier pioniert Volt, de Europese politieke partij met leden in alle lidstaten van de Europese Unie

De huidige indeling van het Europees Parlement is net zo logisch als een nationale democratie met alleen maar lokale partijen

Reinier van Lanschot is co-president van Volt Europa en mede-oprichter van de Nederlandse afdeling. Bij de Europese Parlementsverkiezingen van 2019 was hij lijsttrekker voor Volt in Nederland.

Een Europees perspectief

Volt heeft de ambitie om in Europa ook mee te doen aan lokale, regionale en nationale verkiezingen en heeft al lokale vertegenwoordigers in gemeentes in Duitsland, Italië en Bulgarije. Volt wil voorbijgaan aan het wij-zij-denken, het beperkte nationale perspectief, en wil het collectief Europees welzijn centraal stellen. Het ontbreken van het Europees perspectief in het nationale debat zorgt er nu voor dat mensen zich klakkeloos scharen achter het standpunt van de regering binnen Europa. Hoe vaak horen Italianen dat als zij hun zwarte economie zouden aanpakken en goed belasting zouden heffen hun begrotingstekort zou zijn opgelost? Hoe vaak horen Nederlanders dat wij in de ogen van Italianen hun belastingcenten stelen? Hoe vaak horen Italianen dat waar zij private rijkdom en publieke armoede hebben, wij publieke rijkdom en private armoede hebben? Hoe vaak horen Nederlanders dat de euro onze spullen relatief goedkoper maakt, waardoor wij veel meer kunnen exporteren en meer profiteren dan de Italianen? Iedere keer is het antwoord: bijna nooit.

De Italianen vroegen keer op keer om hulp bij de instroom van vluchtelingen. Het antwoord dat zij van premier Rutte te horen kregen was dat Nederland niet gaat helpen en dat zij 'geografisch pech hebben'. Het is alsof je in een voetbalwedstrijd een assist hebt gegeven, vervolgens aan je medespeler die net gescoord heeft, vraagt of hij ook wil meeverdedigen, en dan een opgestoken middelvinger krijgt als antwoord. Maar de supporters krijgen er niks van mee. Daarom is een Europees perspectief in nationale debatten belangrijk.

Moed om de sprong te wagen

Op de vraag of wij in staat zijn om te veranderen, antwoordde Jan Terlouw, terugverwijzend naar de opmerking dat politiek mondiaal moet worden: 'Als politicus zeg ik dat we nog maar even moeten afwachten of de politiek de moed zal hebben om de gelegenheid aan te grijpen.'

We hebben nu een gelegenheid: de grootste veranderingen vinden plaats in de context van crises. Gaan we het anders doen? De wereld wordt kleiner, de problemen zijn grensoverschrijdend en de oplossingen dienen samen gezocht te worden, in Europa en daarbuiten. Nationale politiek is een doodlopende weg. Vandaar nogmaals mijn oproep aan de lezer om zich hard te maken voor het ontstaan van Europese partijen. Er zijn vast een ontelbare hoeveelheid obstakels denkbaar. Duizend redenen om het niet te doen, *but it always seems impossible until it's done*. Heb jij, net als Stach op de rand van de St. Aloisiustoren, de moed om de sprong te wagen? ●

idee
**Buiten
het
thema**

De reactie van Coen Brummer en Daniël Boomsma (B&B) en van Mark van Ostaijen in de vorige editie van *Idee* (nº 208) op ons artikel *De valkuil van de versimpeling* in het nummer ervóór (nº 207) kan niet onweersproken blijven. Wij riepen op tot sociaal-liberale actie tegen onrechtvaardigheid, ongelijkheid en ongelijke kansen. Het is opmerkelijk dat dit harde verwijten uitlokt.

Door Marty Smits, Joris Backer & Joost Sneller

Vallen in de valkuil van versimpeling

Wij schreven groot voorstanders te zijn van de aandacht voor kansenongelijkheid, maar waarschuwden voor het onproductieve overnemen van duidingen en politieke *frames* die schuren met de kernwaarden van het sociaal-liberalisme. Wij riepen op tot sociaal-liberale actie tegen onrechtvaardigheid, ongelijkheid en ongelijke kansen. Want er is meer sociaal-liberale actie nodig, meer positieve vrijheid.

Wij schreven ons artikel vanwege onze grote zorgen over de gevolgen van 'wij tegen zij', 'het volk versus de elite'-achtig denken, ondanks dat wij met de auteurs een bezorgdheid delen over ongelijke kansen. Maar dergelijk denken onderschat de eigen kracht en vrije wil van degenen over wie wij ons zorgen maken, riskeert mensen deterministisch te veroordelen tot een rol of lot en hen zo vrijheid te ontnemen te zijn wie ze willen zijn of willen worden. Het zet verschillen vast en jaagt tegenstellingen aan. Het doet onrecht aan maatschappelijke vooruitgang en individuele ontwikkeling. Waardoor het vrijwel onvermijdelijk ook een ineffectieve en ondoelmatige basis voor interventies vormt. Die nevenschade, ineffectiviteit en ondoelmatigheid kunnen we ons niet veroorloven.

B&B stellen dat iedere emancipatie van individuen begint met groepsdenken in de vorm van benoemen van verschillen in kansen en uitkomsten op basis van sociaaleconomische eigenschappen zoals lage opleiding. Mensen kunnen inderdaad statistisch geclusterd worden, waarbij gemiddeld sprake is van lager inkomen of gemiddeld meer uitdagingen.

**Reactie
Smits & Backer
& Sneller op
Van Ostaijen,
Brummer
& Boomsma**
in: *Idee*, Nº 208

FOTO: HERMAN WOUTERS

Dat maakt deze mensen echter nog niet tot leden van een homogene groep waarop gericht uniform beleid moet worden losgelaten. Zeker niet als mensen zo ook nog gereduceerd worden tot twee verzamelingen – waar het goed óf slecht mee gaat. Wij moeten de veerkracht erkennen van elk individu. Hen niet inperken op basis van één specifiek sociaal-economisch kenmerk. Niet hun mogelijke keuzes van tevoren vast leggen. Verrassing en twijfel toelaten.

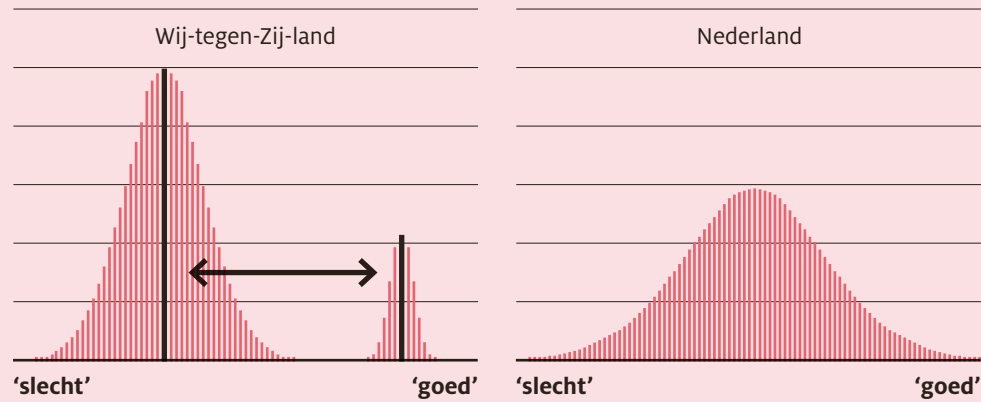
Werk aan de winkel

Uit ons vorige artikel (*Idee* 207, p. 97): 'Er is sprake van onaanvaardbare kansenongelijkheid en onrechtvaardige uitkomsten. Lang niet iedereen heeft een goed huis, een goede school, een gezond leven en goed en zeker loon naar werken'.

Er is te veel ongelijkheid en te lage sociale mobiliteit van individuen en van kinderen ten opzichte van ouders. B&B betogen daarnaast dat er sprake zou zijn van maatschappelijke tweedelingen, muren of kloven waar het aan de ene kant goed en de andere slecht gaat. Een herkenbaar mantra van enkele partijen ter linker- en populistische zijde. De data (SCP, CBS) laten simpelweg iets anders zien.

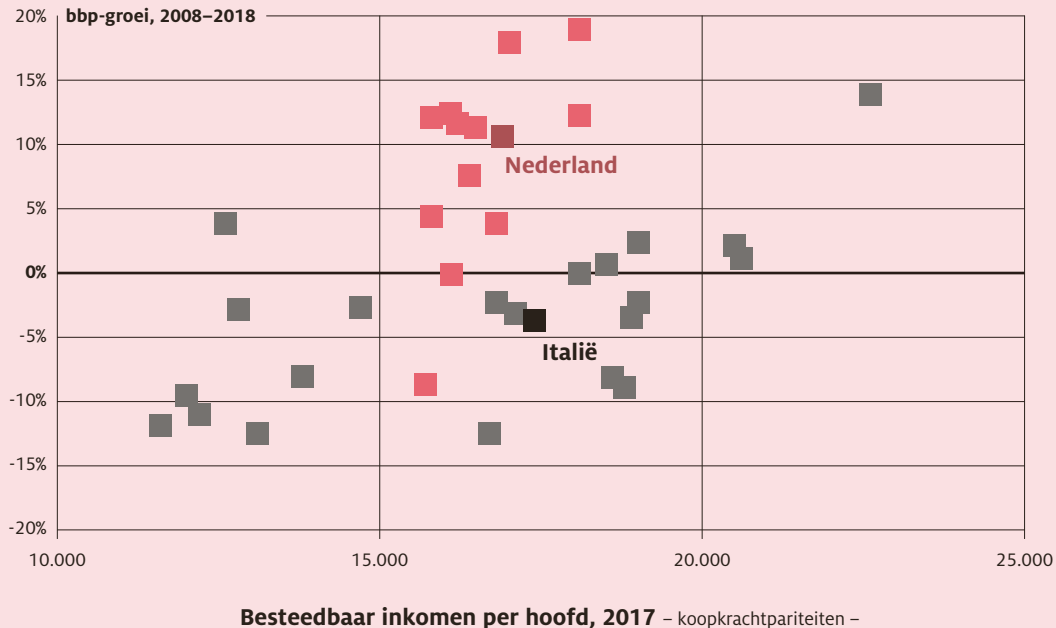
B&B betogen dat er sprake zou zijn van muren of kloven waar het aan de ene kant goed en de andere slecht gaat. Een herkenbaar mantra van enkele partijen ter linker- en populistische zijde

Figuur 1
Karikatuur vs Werkelijkheid

Illustratie van de vorm van de statistische verdeling van sociaaleconomische uitkomsten in een sterk gepolariseerde samenleving (links) versus de verdeling waargenomen in de Nederlandse werkelijkheid.

Figuur 2
Inkomen en economische groei, Provincies in Nederland en Italië

Bron: CBS, Eurostat

Ook uit ons artikel: ‘Wanneer we de individuen in onze samenleving op een continuüm zetten van inkomen, welvaart of een ander kenmerk, dan zien we geleidelijke overgangen en een bevolking die merendeel in het gemiddelde zit. Er bestaat in de samenleving zelden een zwart vs wit kamp. Niet sociaaleconomisch, maar ook niet in meningen en perspectieven.’ Figuur 1 laat het verschil zien.

Nogmaals: er is te veel ongelijkheid. Wij zien óók een gedifferentieerd beeld met stapsgewijze verdeling en geleidelijke overgangen van ‘lager opgeleid’ naar ‘hoger opgeleid’ en ‘laag’ naar ‘hoog’ inkomen tussen extremen. De meerderheid van mensen die tussen heel goed en heel slecht in zit. Het is te vaak te moeilijk om vanuit achterstand de sprong naar voren te maken, maar óók slagen veel mensen erin hun situatie te verbeteren. Dit patroon lieten we zien bij economisch, sociaal, politiek en cultureel kapitaal (op basis van SCP-cijfers). De SCP-analyse die B&B noemen, clustert mensen op basis van dezelfde data in zes (niet twee) groepen. Groepen met verschillende gemiddelden, enige interne gelijkheid maar ook met aanzienlijke interne verscheidenheid en vier groepen die onvermijdelijk nogal ‘gemiddeld’ zijn. Allen groepen waarvan het ‘lidmaatschap’ (van die groep) gelukkig ook niet in de tijd in beton gegoten is.

Het maakt bij het richten van politieke actie uit of we denken vanuit dergelijke geconstrueerde groepen en het gemiddelde van de groepsleden of vanuit de diversiteit van mensen. Interventies gebaseerd op de karikatuur van een groep met winnaars aan een kant, de grote groep verliezers aan de andere kant en daartussen de lege onoverbrugbare kloof met lang niets leiden tot ongewenst politiek handelen. De werkelijkheid dwingt tot veel meer gerichte actie.

Gevaar van gemiddelden

Het probleem is ook te illustreren met een voorbeeld uit een heel ander domein: economische verschillen binnen de Europese Unie. In de politieke discussie is duidelijk: Italië is arm en kent geen groei, terwijl Nederland rijk is en hard groeit. Met alle bijbehorende beelden en oordelen. Uit de cijfers voor Italië en Nederland als geheel blijken gemiddeld ongeveer gelijke welvaart en achterblijvende groei. Maar het beeld, de interpretatie én de beleidskeuzes worden anders wanneer we dezelfde cijfers verfijnd per regio bezien. Bolzano groeide tussen 2008 en 2018 harder dan 10 van de 12 Nederlandse provincies, terwijl maar liefst 9 (van de 21) Italiaanse regio's ‘rijker zijn’ dan de allerrijkste Nederlandse provincie. Groningen en Drenthe lijken eerder in eenzelfde schuitje van lager inkomen en lage groei met Lazio of Umbrië te zitten.

Kortom, de overlappende puntenwolken uit figuur 2 leveren een heel ander beeld op dan ‘het economische zwakke Italië versus het sterke Nederland. Hoe vaker we de puntenwolk zien, hoe genuanceerder onze kijk op de verschillen binnen Europa zal zijn. In onze zoektocht naar waarom de ene plek rijker is dan de andere of hoe we groei kunnen bevorderen, is het zinnvoller te kijken naar de overeenkomsten tussen Piemonte en Noord-Brabant dan de verschillen tussen Italië en Nederland.

In onze zoektocht naar waarom de ene plek rijker is dan de andere of hoe we groei kunnen bevorderen, is het zinnvoller te kijken naar de overeenkomsten tussen Piemonte en Noord-Brabant dan de verschillen tussen Italië en Nederland

Maar ook bij groepsdenken met goede bedoelingen staat de val van het gemiddelde wagenwijd open

1 | <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2016/04/20/aanpak-van-laageletterdheid>

Een radicale agenda zonder groepsdenken

‘Sociaal-liberalen willen zorgen voor maximale sociale mobiliteit, maximale kansen voor individuele mensen los van achtergrond of kenmerk. Voor maximale rechtvaardigheid. Blijven geloven in de belofte van kansengelijkheid en ruimte maken voor mensen die er niet tussen komen. Daar ligt de ongelijkheid die wij moeten blijven adresseren. Daarom richten we ons zo sterk op onderwijs. Wij moeten arrangementen, instituties, bureaucratie en taboes aanpakken die oude belangen en indelingen van de maatschappij in stand houden en die in de weg zitten van mensen en hun kansen. Daar zit de belangenstrijd waar wij onze energie op moeten blijven richten.’ Zo schreven wij.

Ons verschil van opvatting met B&B en Van Ostaïen zit niet in de mate van verontwaardiging over onrecht in de wereld of de bereidheid dit aan te pakken door gevestigde belangen ter discussie te stellen.

Wij zullen het bijvoorbeeld snel eens zijn dat het niet te verkroppen is dat bijna twee miljoen volwassen Nederlanders laaggeletterd zijn. Maar om voorbij het probleem benoemen naar een effectieve aanpak te komen, is gedetailleerd zicht op de ‘zeer diverse groep laaggeletterden’ (Rekenkamer, 2016)¹ essentieel. Zorgen dat ouderen ook op hogere leeftijd hun taalvaardigheid behouden, vraagt immers om een geheel andere benadering dan voorkomen dat jongeren vroegtijdig schoolverlaters worden voordat zij goed hebben leren lezen en schrijven. Het praten en

denken in eendimensionale termen als ‘oudere’, ‘laagopgeleide’ of ‘migrant’ helpt niet bij het wegwerken van specifieke achterstanden in werk, wonen, onderwijs, gezondheid of welbevinden.

Lezers zullen instinctief politiek vanuit etniciteit verwerpen, ook als ‘gemiddelden’ een verschil in opleiding, werkloosheid of ‘contact met justitie’ zouden laten zien. Simpelweg om de onrechtvaardigheid van het behandelen van mensen op basis van achtergrond in plaats van daden. Het denken in groepen vormt de voedingsbodem onder het staande houden door politie van de succesvolle niet-witte Nederlander alleen omdat hij in een dure auto rijdt, de extra controle aan de grens van mensen met een Pakistaanse naam en vooringenomen wantrouwen bij controles van toeslagen van mensen met een niet-Nederlandse achtergrond. Maar ook bij groepsdenken met goede bedoelingen staat de val van het gemiddelde wagenwijd open. Beleid op basis van een aanname van onvermogen van elke laagopgeleide vertaald in inkomenssteun, extra begeleiding of andere vorm van inmenging en stigma ligt op de loer. Los van de daadwerkelijke problemen of zelfredzaamheid van de persoon. Of steun aan krachtige en succesvolle scholen en leerlingen met betrokken maar laagopgeleide ouders in een grote stad, terwijl zwakke scholen met grote leerachterstanden maar middelbaar opgeleide ouders elders geen steun ontvangen.

Radicale sociaal-liberale agenda

Gelukkig bestaat een radicale sociaal-liberale agenda die valkuilen van versimpeling en groepsdenken vermijdt. Een agenda die kansengelijkheid voor iedereen biedt, juist door zich te richten op het oplossen van specifieke problemen. Emanciperend kansenrijk onderwijs voor alle kinderen, door extra te investeren in brede scholen waar er nu zwakke scholen en leerachterstanden zijn in Stads kanaal én de Schilderswijk. Een eerlijkere arbeidsmarkt voor iedereen, door het bestrijden van alle schijnconstructies en minimum tarieven en zekerheden voor alle werkenden. Een economie die werkt voor ons allemaal door meer toegankelijkheid en concurrentie, rechtvaardige verduurzaming en meer democratie. De omweg van groepsdenken is niet nodig om te komen tot de identificatie en het oplossen van problemen. De politieke vereniging D66 zet met de recente ontwikkeling van plannen voor democratie, onderwijs, economie, klimaat, werk en wonen grote stappen naar die benodigde radicale agenda.

Effectief actief emanciperend beleid richt interventies op alle individuen met een bepaald probleem. Politiek groepsdenken leidt af van het werken aan dergelijke interventies. Voor sommige politieke partijen is groepsdenken, wij-tegen-zij-strijd, identiteitspolitiek en cultuurstrijd een oud dogma, of schaamlap om niet aan echte problemen te werken. Een instrument om opnieuw te verdelen, onverschilligheid te verbergen of hervormingen te vermijden. Daartegen zouden alle sociaal-liberalen gezamenlijk de strijd moeten aangaan. ●

Marty Smits
is sociaal ondernemer
en voormalig voorzitter
van de Permanente
Programmacommissie
van D66.

Joost Sneller
is Tweede Kamerlid
namens D66.

Joris Backer
is Eerste Kamerlid
namens D66.

Sociaal-liberaal debat

Stelling

Rechters moeten baanbrekend kunnen oordelen

Tegen Tonko van Leeuwen

Rechters zijn net mensen. Mensen met gevoelens, belangen, verdriet en plezier. Mensen die een unieke en moeilijke rol vervullen in onze democratische rechtsstaat, om het recht – in al haar facetten, met al haar nuances – toe te passen op een concrete vraag. Mensen met een belangrijke rol, maar wel mensen die, zoals alle mensen, niet de waarheid in pacht hebben.

De wetgever kan dit gebrek nog compenseren met democratische legitimatie. Dat de rechter hier niet op kan leunen is van wezenlijke invloed op de rol die de rechter moet spelen in het kunststukje dat de democratische rechtsstaat heet.

De democratische rechtsstaat is een oefening in balans. Een balans tussen belangen, tussen minderheden en meerderheden, tussen machten; de Engelsen spreken niet voor niets over *checks and balances*. Elk onderdeel speelt zijn eigen cruciale rol in het vinden en bewaren van die balans.

De rol van de rechter is in de negentiende eeuw platgeslagen tot *bouche de la loi*. Een tekortschietend beeld gebaseerd op het idee dat wetboeken de rechter voorzien van de relevante rechtsregels voor alle

mogelijke situaties. Ondertussen weet men wel beter: de rechter maakt ook recht. Maar in hoeverre kan dat recht ook baanbrekend zijn? Die vraag is nooit bevredigend beantwoord. Op dezelfde wijze dat het debat tussen H.L.A. Hart en Lon Fuller ook nooit is beslecht. Het is een slinger die heen en weer blijft schommelen tussen positivistische en natuurrechtelijke argumenten, zonder dat er ooit een keer een doorslaggevende zwiep aan wordt gegeven.

Wat wel overeind staat is dat de leer van de scheiding der machten vertrouwt op rechters die zich boven en buiten de politiek bevinden om hun werk te doen. Alleen op die manier kunnen zij zorgen voor draagvlak en acceptatie van het recht dat zij spreken. Dit wringt soms met het feit dat de rechter *moet* spreken. Als een vraag aan de rechter wordt voorgelegd, moet die een knoop doorhakken. Zo bezien spreekt de rechter recht, tegen wil en dank.

Recente baanbrekende rechterlijke uitspraken – waaronder Urgenda en het stikstofdossier – zijn met gejuich ontvangen. Uitkomsten afgedwongen via de rechter, daar waar die politiek (nog) niet haalbaar bleken. Deze baanbrekende uitspraken maken de rechter onderdeel van een arena waar die niet thuis hoort, waar die ook helemaal niet wilt zijn. Het mes snijdt aan allebei de kanten van onze democratische rechtsstaat: [1] het omzeilt het democratische wetgevingsproces – dat is slecht voor de democratie; en [2] het trekt de rechter naar beneden, de politieke arena in – dat is slecht voor de rechtspraak. Zover zou de slinger nooit moeten doorschieten. De toga blijkt onderdeel van de nieuwe kleren van de keizer, het scheldwoord ‘D66-rechter’ is geboren en het doet mensen beseffen: rechters zijn net mensen.

Tonko van Leeuwen is oud-medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting en oud-hoofdredacteur van *Idee*.

Voor Laura Burgers

Het einde van de Amerikaanse rassenscheiding, het toekennen van passief vrouwenkiesrecht bij de SGP, en transgenders die hun nieuwe geslacht in het paspoort mogen laten zetten: hoe komen we aan deze verworvenheden? We hebben ze te danken aan baanbrekende rechterlijke oordelen.

Om te begrijpen waarom rechters baanbrekend moeten kunnen oordelen, moeten we terug naar de essentie van het begrip ‘democratische rechtsstaat.’ Dat bestaat uit twee elementen. Ten eerste ‘democratisch’: dat impliceert dat wij burgers onze eigen wetgevers zijn, meestal via gekozen vertegenwoordigers. Democratie leidt tot legitiem recht: als we het recht niet goed vinden, kunnen we het immers zelf (laten) veranderen.

Ten tweede ‘rechtsstaat’: dat houdt onder meer in dat ook de staat gebonden is aan de wet. In het bijzonder aan het respecteren van grondrechten, die zijn verankerd in zowel onze grondwet als in internationale verdragen, zoals het VN-Kinderrechtenverdrag en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Het is de taak van de rechter om die grondrechten te beschermen tegen de waan van de dag.

Maar hoe? Grondrechten zijn vaak abstract geformuleerd: vrijheid van discriminatie, vrijheid van meningsuiting, recht op leven, op gezondheid... In de Verenigde Staten zijn er zogenaamde ‘originalisten’, mensen die vinden dat grondrechten zo moeten worden geïnterpreteerd als de *founding fathers* ze bedoelden (naar hun ‘origine’). Enig nadenken doet inzien dat het originalisten-standpunt problematisch is. Neem het Amerikaanse grondrecht om wapens te dragen: óf je moet volhouden dat dit alleen zou gelden voor 18e eeuwse wapens als vuursteenkarabijnen – wat geen originalist zegt – óf je vindt dat dit grondrecht ook van toepassing is op onze toen ondenkbare wapens... maar dan ben je al bezig met dynamisch interpreteren! Zoals het Europees Hof van de Rechten van de Mens in vaste rechtspraak benadrukt: het Europese mensenrechtenverdrag is een *living instrument*, dat zo moet worden gelezen dat het vandaag de dag betekenis heeft.

Combineer deze informatie, en je komt uit op situaties waarin rechters gedwongen zijn baanbrekende oordelen te leveren. Het is hun taak de grondrechten waar nodig in te roepen tegen een democratische meerderheid, op een manier die misschien niet eerder was vertoond, maar die wel overeenstemt met onze tijdgeest. En als de wetgever het er écht mee oneens is, kan die de grondwet wijzigen. Met dit systeem van *checks and balances* kan de democratische rechtsstaat zich blijvend ontwikkelen.

Laura Burgers is jurist en schrijver. Ze verdedigt later dit jaar haar promotieonderzoek over de rol van de rechter in klimaatrechtszaken aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam.

Populistische partijen op rechts, maar ook enkele gevestigde partijen, laten zich steeds meer verleiden tot voorstellen die rechtstreeks ingaan tegen de rechtsstaat. Hoewel het op het eerste gezicht paradoxaal lijkt, is de toekomst van de democratie alleen veilig te stellen door deze gepast te begrenzen. Een pleidooi voor het instellen van constitutionele toetsing.

Door Joris Canoy

Een hoge dijk voor de rechtsstaat

Het voelt wat onwennig om het volgende op te schrijven: tegenwoordig is Hongarije een autocratie. Op 30 maart heeft het Hongaarse parlement een machtigingswet aangenomen die premier Viktor Orbán verregaande macht per decreet geeft, het parlement opschort en de verkiezingen tot nader order uitstelt.¹ Het verspreiden van (door de overheid bestempeld) *fake news* wordt bestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaar.

Een dergelijke opschorting van de democratische rechtsstaat is bijna niet voor te stellen in ons land. Toch is onze rechtsstaat veel kwetsbaarder ingericht dan die van veel Oost-Europese landen. In Nederland bepaalt het parlement als enige orgaan over de rechtsstatelijkheid van haar wetten. In Oost-Europa buigen meerdere instanties zich hierover. Het feit dat Nederland tot dusver geen grote rechtsstatelijke schendingen heeft gezien, is geen reden om onszelf op de borst te kloppen. Ook in Nederland dreigt het gevaar van een slijtende rechtsstaat.

Uit recente politieke ontwikkelingen blijkt dat de democratie niet alleen tegen externe gevaren beschermd dient te worden, maar ook tegen zichzelf. Menig potentiaat zoals Viktor Orbán is niet met wapens, maar met de stembus aan de macht gekomen. Het waarborgstellen van bepaalde rechten tegen een tirannie van de meerderheid staat allerm minst haaks op het principe van democratie. Integendeel, het vormt het fundament van de liberale democratie. Hoe dienen wij als liberalen met zulke machtskwesties om te gaan? Om dit te beantwoorden, benader ik allereerst het begrip 'macht' vanuit liberaal oogpunt. Het tweede deel van dit essay gaat in op

¹ | Inmiddels heeft het Hongaarse parlement de noodtoestand opgeschort, waarmee de genoemde maatregelen voorlopig niet meer van kracht zijn.

In Nederland bepaalt het parlement als enige orgaan over de rechtsstatelijkheid van haar wetten. In Oost-Europa buigen meerdere instanties zich hierover

FOTO: HERMAN WOUTERS

wat er gebeurt zodra macht ongecontroleerd blijft. Vervolgens analyseer ik de mogelijkheden om macht in te perken, waarna ik afsluit met een pleidooi voor grondwettelijke toetsing van Nederlandse wetten.

Brede machtsverdeling

Net als menig ander land, bestaat onze staatsvorm uit drie gescheiden machten: de uitvoerende macht, de wetgevende macht en de rechtsprekende macht. *Checks and balances*, spreiding van de machten of de trias politica; al deze begrippen komen neer op hetzelfde concept: teveel macht in handen van één instituut of persoon komt het land niet ten goede. Het idee van gedecentraliseerde macht komt voor een groot deel voort uit de liberale filosofie. Liberalisme, volgens schrijver Edmund Fawcett, wordt gekenschetst door vier uitgangspunten: conflict, macht, vooruitgang en respect. Vooral het uitgangspunt 'macht' is hier van toepassing; liberalen moeten een *hostility to unchecked power* aannemen.

Niet voor niets was het *Appèl* uit 1966 gericht 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'. Destijds werd de politiek bepaald door een klein aantal partijen die in wisselende samenstelling de dienst uitmaakte. Ook al zou het nog dertig jaar duren voordat D66 het (sociaal-)liberalisme officieel omarmde, het beginsel van brede machtsverdeling zat er van begin af aan in.

Grondrechten getreden

Voor een antwoord op de vraag 'Wat gebeurt er als we niet een *hostility to unchecked power* aannemen' hoeven we enkel te kijken naar het quasi-dictatoriale Hongarije of sociale-mediareus Facebook, die voor altijd met het Cambridge Analytica-schandaal zal worden geassocieerd. Naar alle waarschijnlijkheid blijft Nederland Hongaarse toestanden bespaard. Desalniettemin is waakzaamheid gepast. Volgens een onderzoek van de Nederlandse Orde van Advocaten, in de aanloop naar de vorige verkiezingen, bleken – naast de *usual suspect* PVV – ook de VVD, het CDA en de SGP standpunten te hebben die regelrecht ingingen tegen onze rechtsstaat (Vervaart et al., 31–32). Deze partijen behaalden in 2017 de helft van de Kamerzetels en schuwden onderlinge samenwerking niet.

Behalve het gevaar van een rechts-populistische coalitie, dreigt ook een ongemerkte en langzame achteruitgang van onze rechtsstaat. In Artikel 18 van de Nederlandse Grondwet staat dat elke Nederlander recht heeft op rechtsbescherming. Bezuinigingen op de rechtsbijstand zorgen er helaas voor dat bij veel armere Nederlanders dit grondrecht een holle frase is. Ook regelt onze grondwet het recht op geloofsbelijdenis en het verbod op discriminatie op basis van religie. Desondanks heeft Nederland de laatste jaren te maken met door de Kamer breed gedragen initiatiefvoorstellen (boerkaverbod, buitenlandse financiering van moskeeën) waar een constitutioneel jurist toch het nodige aan vraagtekens bij kan zetten.

Deze achteruitgang vinden we ook terug in de cijfers. In 2006 stond ons land nog op derde plek in de democratie-index van *The Economist*. Tegenwoordig moeten we het doen met plek nummer elf. Ook de Raad

In 2006 stond ons land nog op derde plek in de democratie-index van *The Economist*. Tegenwoordig moeten we het doen met plek nummer elf

van State is kritisch: in 2014 ontving nog 6,1 procent van de toegestuurde beleidsstukken een zwaar dictum, twee jaar geleden was dit al 8 procent. Daarbij is het nog maar de vraag of de overheid überhaupt naar hun advies luistert (Hoekstra, 263).

Veto-spelers

Veel van deze problemen kunnen verklaard worden door het ontbreken van 'veto-spelers'; instanties wier toestemming nodig is om een beleidswijziging door te voeren (Tsebelis, 19). Overheidsbeleid, zo beschrijft George Tsebelis, wordt gevormd door de interactie tussen deze veto-spelers. In Nederland wisselt het aantal veto-spelers per beleidsterrein. Bij veel sociaal-economische punten leunt de regering op de consensus van allerlei bedrijven, vakbonden en andere maatschappelijke instanties. En als 2019 ons iets qua politiek mag leren, is dat we de invloed van zulke spelers, zoals de landbouworganisaties, niet moeten onderschatten.

Het is daarom des te vreemder dat dit kader van veto-spelers ontbreekt wanneer het aankomt op de Grondwet. Momenteel beslissen wetgevers (de Staten-Generaal en de ministers) zelf wat al dan niet conform de Grondwet is. De Raad van State komt slechts met advies. Door onze politieke cultuur van lange coalitieakkoorden en de diepe kloof tussen coalitie en oppositie kunnen we concluderen dat de regeringscoalitie als enige oordeelt over de rechtsstatelijkheid van haar plannen; één veto-speler maakt de dienst uit. De Eerste Kamer biedt geen soelaas voor dit gapende gat. De senaat wijst maar zelden gebrekkige wetsvoorstellen naar de prullenbak. De praktijk leert dat de coalitiefracties in de Eerste Kamer veelal hetzelfde stemmen als hun partijgenoten in de Tweede Kamer. Zelfs bij het ontbreken van een meerderheid in de senaat, slaagt de regeringscoalitie er meestal met een ad-hoc-akkoordje alsnog in haar beleidsplannen door de Staten-Generaal te loodsen.

Als wij onze rechtsstaat willen beschermen tegen de politieke waan van de dag, zullen we ons moeten keren tot een nieuwe robuuste veto-speler. Daar waar onze uitvoerende en wetgevende macht tekort schiet om onze Grondwet te waarborgen, moeten wij beroep doen op de rechtsprekende macht. Naast internationale verdragen, zou ook de rechter onze wetgeving moeten controleren op grondwettelijkheid.

Constitutionele toetsing

Een constitutionele toetsing klinkt misschien op het eerste opzicht enigszins ondemocratisch; zo'n grote verantwoordelijkheid van de volksvertegenwoordiging over te dragen aan de rechter. Toch is een dergelijke taakverdeling juist een verbetering van ons huidige democratische stelsel. De uitkomst van een stelsel waarbij over alles democratisch wordt gestemd, is helemaal geen democratie meer.

Dit punt werd voor het eerst onder de aandacht gebracht door John Stuart Mill, een van de grondleggers van het liberalisme. Zodra een meerderheid absolute macht kan uitoefenen tegenover een minderheid, leidt dit dikwijls tot uitsluiting. In zijn *Considerations on Representative Govern-*

De regeringscoalitie oordeelt als enige over de rechtsstatelijkheid van haar plannen; één veto-speler maakt de dienst uit

Net zoals in menig land de grondwet als té belangrijk wordt gezien om aan enkel politici over te laten, vertrouwen we ook overal ter wereld monetair beleid toe aan onafhankelijke centrale banken – buiten de greep van de politiek

ment (1861) noemt Mill zo'n staatsvorm een 'tirannie van de meerderheid'. Om te waarborgen dat *iedereen* kan meedoen in de democratische samenleving, legt onze grondwet daarom universele rechten vast, óók voor onze politieke tegenhangers. Vandaar dat de bescherming van deze rechten en wetten buiten de invloed van de meerderheid moet worden georganiseerd.

Het plaatsen van belangrijk beleid buiten de politieke sfeer is geen nieuw of revolutionair plan. Net zoals in menig land de grondwet als té belangrijk wordt gezien om aan enkel politici over te laten, vertrouwen we ook overal ter wereld monetair beleid toe aan onafhankelijke centrale banken – buiten de greep van de politiek.

De keuze voor het gerecht als veto-speler baseer ik ook op ontwikkelingen in landen om ons heen. Ondanks groeiende polarisatie van de politiek, blijkt daar de rechterlijke macht het meest vertrouwde instituut van de rechtsstaat (Ginsburg en Versteeg, 251). Zo geniet het Hooggerechtshof van de Verenigde Staten de steun van een meerderheid van de Amerikaanse bevolking. Dat is een vrij knappe prestatie, gezien de immense impopulariteit van het Amerikaanse Congres en de president. Binnen het Hof is de polarisatie ook een stuk minder dan vaak wordt gedacht; de meeste besluiten worden op (bijna) unanieme basis genomen (Tuberville & Marcum).

Tsebelis' theorie over veto-spelers suggereert ook nog een positieve bijkomstigheid van vetomacht voor rechters: aangezien de volksvertegenwoordiging negatieve uitspraken wil vermijden, zal zij ook beter gaan letten op de grondwet – het resultaat is beter beleid.

Natuurlijk is het onwaarschijnlijk dat de rechterlijke macht in haar een-tje de toekomst van de rechtsstaat kan beschermen. Zodra de bevolking niet achter de rechterlijke macht staat, is de toegevoegde waarde van grondwettelijke toetsing gering. Dat gezegd hebbende, is de rechterlijke macht er vaak genoeg in geslaagd autocratische bewegingen (tijdelijk) te stoppen. Zo schrijft Sloveense politicoloog Bojan Bugarcic dat diverse grondwettelijke gerechtshoven in Oost-Europa de basisbeginselen van hun nieuwe grondwetten succesvol hebben verdedigd tegen populistische stromingen. Zelfs in inmiddels vervallen democratieën bleek de gerechtelijke macht vaak de laatste 'rechtsstatelijke hobbel' te zijn op het pad naar dictatuur (Ginsburg & Versteeg).

Hoge dijken

Dit fenomeen doet mij denken aan de titel van het rapport van de Staatscommissie Parlementair Stelsel (commissie-Remkes): *Lage drempels, hoge dijken*. Helemaal veilig voor een zondvloed zijn we nooit, en toch bouwen we dijken voor het geval dat. Zoals de titel al doet suggereren, pleit ook de commissie-Remkes voor het instellen van constitutionele toetsing.

Met de opkomst van het populisme is er de afgelopen jaren steeds meer druk uitgeoefend op onze rechtsstaat. Niet alleen de populistische partijen en op rechts, maar ook enkele gevestigde partijen laten zich steeds meer tot voorstellen verleiden die rechtstreeks ingaan tegen de rechtsstaat. Het wordt hoog tijd dat iedere liberaal zichzelf de vraag stelt: hoe veilig is de toekomst van onze rechtsstaat nou echt?

Onze staatsvorm van meerderheidscoalities vormt geen geruststellende bescherming van onze grondwet. Ook al zijn grondwettelijke schendingen in Nederland veel vaker de uitzondering dan de regel, biedt het huidige systeem te veel ruimte voor anti-rechtsstatelijke voorstellen en een tirannie van de meerderheid. Om onze rechtsstaat beter te beschermen, hoeven we enkel te doen wat bijna elk ander ontwikkeld land dit doet: constitutionele toetsing. Ook al lost dit op zichzelf niet het gehele probleem van populisme op, leert de ervaring dat de rechterlijke macht veelal met succes een populistische mars kan vertragen en verzwakken.

Alhoewel het op het eerste gezicht paradoxaal lijkt, is de toekomst van de democratie alleen veilig te stellen door deze gepast te begrenzen. Daar waar meerderheden de waan van de dag horen uit te maken, dient het gerecht de rechten van de minderheid beschermen. Mijn oproep is om constitutionele toetsing in de handen van de rechters te plaatsen; samen vormen zij een hoge dijk tegen een autocratische zondvloed. ●

Joris Canoy schrijft over Amerikaanse en Nederlandse politiek op weblog *Sargasso* en werkt als fractiemedewerker voor D66 Bloemendaal.

Bibliografie

Bugarcic, B. (2019). 'Can Law Protect Democracy? Legal Institutions as "Speed Bumps".' *Hague Journal on the Rule of Law* 11.2-3, 447-450.

Chilton, Adam S. & Mila Versteeg (2018). 'Courts' Limited Ability to Protect Constitutional Rights.' *The University of Chicago Law Review* 85.2, 293-336.

Fawcett, E. (2018). *Liberalism: the life of an idea*. Princeton University Press.

Gammeren-Zoetweij, M. van & S. L. Peters & L. Combrink-Kuiters (2017). *Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand* 2016.

Ginsburg, T. & M. Versteeg (2014). 'Why do countries adopt constitutional review?' *The Journal of Law, Economics, & Organization* 30.3, 587-622.

Ginsburg, T. & A.Z. Huq & M. Versteeg (2018). 'The Coming Demise of Liberal Constitutionalism?' *The University of Chicago Law Review* 85.2, 239-256.

Hoekstra, T. (2006). 'De rol van de Raad van State bij fiscale wetgeving.' *Weekblad voor fiscaal recht*, 462-474.

Levitsky, S. & D. Ziblatt (2018). *How democracies die*. Broadway Books.

Mill, J.S. 'Considerations on Representative Government.' *On Liberty and Other Essays* (1861), 205-470.

Tuberville, S. & A. Marcum (2018). 'Those 5-to-4 decisions on the Supreme Court? 9-to-0 is far more common.' *Washington Post*, 28 juni 2018.

Tsebelis, G. (2002). *Veto players: How political institutions work*. Princeton University Press.

Veraart, W. et al. (2017). *Doorlichting verkiezingsprogramma's 2017. De rechtsstaat, een quick scan: de partijprogramma's voor de verkiezingen 2017 rechtsstatelijk?* Nederlandse Orde van Advocaten.

Geen enkele democratie is perfect, maar er zijn middelen om het democratisch tekort te verminderen. In dit essay wordt beargumenteerd welke beïnvloeding het Nederlands democratisch stelsel kent en hoe we dichterbij 'ware democratie' kunnen komen door een nieuwe manier van stemmen: het Prioriteitenmodel.

De kiezer als aanjager van de democratie

Door Casper Jongeling

'De democratie is de regeringsvorm waaronder je zegt wat je wilt en doet wat je gezegd wordt.' Deze quote – van onbekende bron – is treffend: de democratie gaat uit van een wederkerigheid; de burger zegt wat hij wil en in ruil daarvoor accepteert hij de legitimiteit van de bestuurders. In deze tijd van democratische tumultueusheid, met verkiezingen van leiders als Trump en Bolsonaro en het Brexit-referendum, lijkt deze wederkerigheid onder druk te staan. Voelt de burger zich nog wel gehoord? Is deze wederkerigheid nog wel aanwezig?

Democratisch tekort

Hoewel een perfecte democratie utopisch is, kan de wil van het electoraat wel degelijk de bron zijn van besluitvorming en hier moet ook naar gestreefd worden. Je zou een perfecte democratie kunnen definiëren als 'ware democratie'. Het verschil tussen de ware democratie en de huidige democratie komt door alles wat het democratisch gehalte vermindert, zoals beïnvloeding van buitenaf en systematische fouten. Dit zou je kunnen definiëren als 'democratisch tekort'. Het gevolg daarvan is dat de eerder genoemde wederkerigheid omdraait: de wil van de burger bepaalt niet de politiek, maar de politiek bepaalt de wil van de burger. Als zodanig werkt het systeem van de democratie niet.

Democratie gaat uit van een wederkerigheid; de burger zegt wat hij wil en in ruil daarvoor accepteert hij de legitimiteit van de bestuurders

Geen enkele democratie is perfect, maar er zijn niettemin middelen om het democratisch tekort te verminderen. In deze tekst zal worden beargumenteerd welke beïnvloeding het huidige Nederlands democratisch stelsel kent en hoe we dichterbij de ware democratie kunnen komen door middel van een democratische vernieuwing genaamd: het Prioriteitenmodel.

Problematische representatie

Het Nederlandse politieke stelsel werkt op basis van representatie. Om de ware democratie zoveel mogelijk te benaderen in een representatief stelsel is het nodig dat de volksvertegenwoordigers zich laten sturen door de wil van het volk. Het probleem is echter dat de wil van het volk en die van de volksvertegenwoordigers niet per se dezelfde is. De volksvertegenwoordigers moeten vaak zelf een politieke of beleidstechnische invulling geven aan vraagstukken zonder dat zij weten of rekening houden met wat hun kiezers daarvan vinden. Als volksvertegenwoordigers andere keuzes maken dan wat hun kiezers graag hadden willen zien, kan er onvrede ontstaan over de gemaakte keuzes en zullen de kiezers zich niet gehoord voelen. Een voorbeeld hiervan is de afschaffing van de dividendbelasting. Hierbij werd het duidelijk dat de eigen invulling van de volksvertegenwoordigers niet overeen kwam met de wil van het volk, met onvrede van de kiezers tot gevolg. Maar hoe komt de volksvertegenwoordiger er dan achter wat zijn of haar kiezers wellicht zouden willen?

In de praktijk blijkt het erg moeilijk voor politici om te weten wat de wil van het volk is. De politicus kan inspraakavonden organiseren of op andere manier input ophalen bij de kiezers, maar hierbij participeert maar een select gedeelte van het electoraat. Deze manieren geven daarom een vertekend beeld van de wil van het volk. Ook referenda blijken geen onverdeelde succes. Het laatste Nederlandse referendum heeft waarschijnlijk alleen maar voor meer verdeeldheid en wantrouwen jegens de politiek gezorgd, zeker nadat het raadgevend referendum met terugwerkende kracht werd afgeschaft.

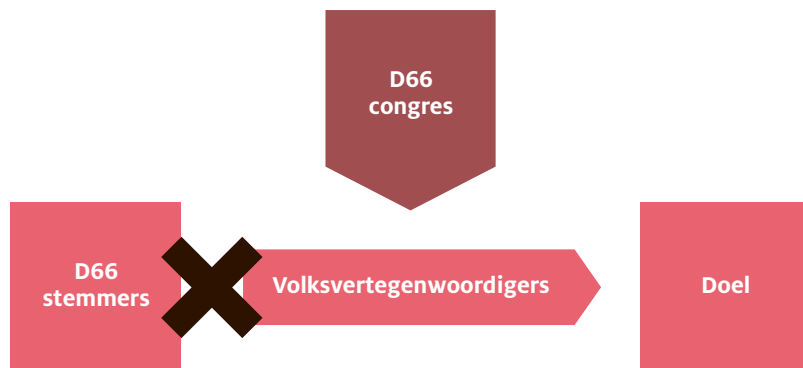
Problematische output

Omdat het voor volksvertegenwoordigers moeilijk is om input op te halen bij kiezers wordt er vaak soelaas gezocht bij de eigen politieke partij, via (het stemmen voor) verkiezingsprogramma's of tijdens congressen. Deze gedachte is logisch: de politieke partijen zijn verenigingen van (meestal) kiezers die willen bijdragen aan de politiek. De output van politieke partijen is echter ook problematisch. Politieke partijen kunnen zelf vaak het doel voor hun volksvertegenwoordigers bepalen. Als bijvoorbeeld tijdens een D66-congres 50 procent-plus-1 van de aanwezigen vindt dat de volksvertegenwoordigers een bepaalde opdracht moeten vervullen, dan moeten de volksvertegenwoordigers dat bewerkstelligen – ongeacht wat de kiezers van die volksvertegenwoordigers daarvan vinden. Tevens is dit een onzeker systeem: hoe een congres stemt kan bijvoorbeeld beïnvloed worden door wie er toevallig in de zaal zijn, welke sprekers er zijn en door andere toevalligheden. Partijleden hebben

Als volksvertegenwoordigers andere keuzes maken dan wat hun kiezers graag hadden willen zien, zullen de kiezers zich niet gehoord voelen

daardoor onevenredig veel invloed, die ook nog eens onderhevig is aan onzekerheid, op de politieke agenda en op de besluitvorming, hetgeen bijdraagt aan het democratisch tekort.

Figuur 1
Invloed congres vs kiezers op volksvertegenwoordigers bij D66

Doel en middel is niet hetzelfde

Tot dusver hebben we gezien dat zowel de volksvertegenwoordigers zelf als de leden van de politieke partijen veel invloed hebben op wat de volksvertegenwoordigers doen. De invloed van de kiezers blijft beperkt tot het kiezen van deze volksvertegenwoordigers. Maar zelfs het stemmen op volksvertegenwoordigers kan democratische problemen met zich meebrengen. De kiezers van een partij hoeven niet per se om dezelfde redenen te stemmen op een partij. Zo kan bijvoorbeeld de één op D66 stemmen vanwege onderwijs en de ander vanwege klimaat, twee totaal verschillende thema's. Daarnaast zijn er ook nog de strategische kiezers, die het ook niet per se eens hoeven te zijn met de partij waarop ze stemmen. De partij zou door deze twee redenen theoretisch gezien veel kiezers kunnen hebben zonder dat de kiezers alle doelstellingen van die partij onderschrijven. De macht van de partij wordt groter met meer stemmen, maar dat betekent dus niet per se dat de wil van hun kiezers beter worden vertegenwoordigd. Een fractie in de Tweede Kamer zou zo dus vele kiezers kunnen vertegenwoordigen die allemaal wat anders kunnen willen, waardoor de wil van de kiezers niet goed behartigd kan worden.

Tom van de Meer, hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Amsterdam, geeft in zijn boek *Niet de kiezer is gek* een interessante analyse over het probleem van de democratie. Hij stelt dat er geen gebrek is aan vertrouwen in de democratie maar een gebrek aan vertrouwen in de instituties, zoals de politieke partijen. Deze gedachte is logisch: mensen stemmen op een partij omdat de partij voor hen een middel is om een doel te bereiken, de partij is voor de meeste kiezers niet een doel op zich.

Je zou daarom kunnen stellen dat door de hierboven genoemde systematische problemen het democratisch tekort groter dan gewenst is, hetgeen gepaard gaat met een dalend vertrouwen in het middel: de partijen en hun volksvertegenwoordigers. Als een stem een directe invloed zou

Als een stem een directe invloed zou kunnen hebben op het doel van de kiezer, dan zou dit naast de democratie ook politieke partijen ten goede komen

kunnen hebben op het doel van de kiezer, dan zou dit naast de democratie ook politieke partijen ten goede komen. Zij weten dan immers beter waar ze zich volgens de kiezers op zouden moeten focussen. Hierdoor zal er beter naar de wil van het volk geluisterd kunnen worden, en is er dus minder democratisch tekort. Om het democratisch tekort in Nederland te verkleinen, van oudsher een streven van D66, stel ik daarom het Prioriteitenmodel voor.

Het Prioriteitenmodel

Voorheen verenigden burgers zich als ze een gezamenlijk standpunt wilde uitdragen; in 2020 is dit niet meer zo vanzelfsprekend. Dit is betreurenswaardig omdat het gezamenlijk uitdragen van een standpunt vele malen sterker is dan de som van de delen; een krachtig middel om gehoord te worden. Maar op welk moment komen burgers nog bijeen om zich uit te spreken? Dat is eigenlijk maar op één moment: tijdens verkiezingen.

Het Prioriteitenmodel stelt een nieuwe manier van stemmen voor. In dit model kunnen de kiezers tijdens de verkiezingen niet alleen op een persoon van een partij stemmen (de uitvoerder), maar ook stemmen op het doel wat ze zouden willen dat de volksvertegenwoordiger bereikt. Dit zullen dus twee losse stemmen zijn, die tegelijk plaatsvinden. Eén stem op een volksvertegenwoordiger en één stem op de prioriteiten die de volksvertegenwoordiger zou moeten hebben. Zo kan bijvoorbeeld iemand op de VVD stemmen en tegelijkertijd als prioriteit het verder verlagen van de maximumsnelheid op snelwegen meegeven. Als de meer-

Het Prioriteitenmodel stelt een nieuwe manier van stemmen voor. Eén stem op een volksvertegenwoordiger en één stem op de prioriteiten die de volksvertegenwoordiger zou moeten hebben

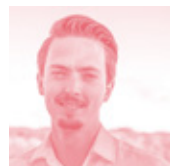
derheid van alle kiezers vervolgens vindt dat de snelheid verder verlaagd zou moeten worden, zal ook de vvd daar iets mee moeten doen. In het huidige systeem zou de vvd hier niet aan hoeven toe te geven. Met het Prioriteitenmodel zou het voor de politiek veel moeilijker worden om de wil van het volk te negeren, de verkiezingsuitslag geeft namelijk een expliciete opdracht mee. Partijen kunnen zich dan niet meer verschuilen achter verkiezingsprogramma's, de wil van congressen of eigen invullingen van volksvertegenwoordigers.

Kiezers zullen op termijn een betere overweging maken tijdens het stemmen, omdat ze zien welke partijen zich hard hebben gemaakt voor de prioriteiten en welke niet. Partijen worden hierdoor genoodzaakt om te luisteren naar de wil van het volk. Het stemgedrag van kiezers zal waarschijnlijk meer idealistisch worden, omdat een stem op een partij zal verschuiven naar een stem op de beste uitvoerder van de prioriteiten van het volk. Kiezers moeten daarbij nog meer dan nu gaan kijken naar het profiel van de partij. Partijen zonder duidelijk verhaal zullen op termijn afglijden.

Kiezers zouden zich met dit model beter gehoord moeten voelen. De kiezers weten doorgaans prima welke problemen opgelost zouden moeten worden, maar hebben vaak het gevoel dat hun stemgedrag toch geen enkele invloed heeft op de problemen waar zij dagelijks mee geconfronteerd worden. Gevolg hiervan is dat burgers vluchten naar flankpartijen en populistische partijen; die zeggen namelijk wel te luisteren naar de wil van het volk. In het voorgestelde nieuwe systeem kunnen deze mensen daadwerkelijk aangeven wat voor problemen zij ervaren en dit meegeven aan hun vertegenwoordigers waardoor de afstand tussen hen en Den Haag zal verkleinen. Een middel dat het doel dient.

Conclusie

Onze democratie kan dus wel een opkikker gebruiken. Door toedoen van democratische tekortkomingen is de democratie niet zo goed als die zou kunnen zijn. Door middel van democratische vernieuwingen zouden we dichterbij een ware democratie kunnen komen. Een democratische vernieuwing zou het Prioriteitenmodel kunnen zijn, waarbij kiezers naast een stem op een volksvertegenwoordiger ook prioriteiten meegeven aan de politiek. Hiermee zou de kiezer directer kunnen laten weten wat de politiek voor elkaar moet krijgen hetgeen de wederkerigheid tussen volk en bestuurder doet terugkeren. Dit model zal op termijn zorgen voor meer vertrouwen in de instituties en meer legitimiteit geven aan de volksvertegenwoordigers. Om te zorgen dat het volk luistert naar de politiek is het nodig dat de politiek ook luistert naar het volk. ●

Casper Jongeling
is politiek adviseur
bij D66 Rotterdam.

Kiezers zullen op termijn een betere overweging maken tijdens het stemmen, omdat ze zien welke partijen zich hard hebben gemaakt voor de prioriteiten en welke niet

Coen Brummer heeft met zijn essay Wat is sociaal-liberalisme? een mooie bijdrage geleverd aan het verder uitwerken van het D66-predicaat 'sociaal-liberaal'. Maar waar blijft toch de verdieping van de hoofdaanduiding van de partij: Democraten? Een (radicaal-)democratische visie op het begrip zelfredzaamheid zou een goed begin kunnen zijn: hoe kan democratisering van de samenleving mensen een perspectief op zelfredzaamheid bieden?

Door Marieke van Doorn

In reactie op Wat is sociaal-liberalisme?

In *Idee 203* (2018) verscheen dit essay van Coen Brummer. De redactie nodigt een aantal denkers uit om daarop te reflecteren vanuit hun expertise.

Wat is (radicale) democratie?

Als D66'er identificeer ik mezelf bovenal als een democraat, daarna pas als sociaal-liberaal. Het predicaat sociaal-liberaal is wat mij betreft een prima ondertitel bij de hoofdaanduiding van onze partij: Democraten. Ze liggen zeer in elkaars verlengde: waar liberalen op de wereld zijn om de vrijheid van een ieder zo groot mogelijk te maken en sociaal-liberalen dat willen bereiken door niet alleen overheidsbemoediging te minimaliseren (zoals klassiek-liberalen) maar juist het ontwikkelingspotentieel van mensen actief te maximaliseren, kan ook democratisering de vrijheid van mensen doen toenemen.

Dat laatste zag ik met eigen ogen in Marokko, waar men tijdens mijn verblijf in 2000 en 2001 droomde van een democratische lente na het overlijden van dictator-koning Hassan II, maar helaas met een *de facto* dictatuur verder moest. Na terugkeer in Nederland werd ik lid van D66 en heb ik tien jaar in ondemocratische landen als ontwikkelingswerker oppositiepartijen, journalisten en maatschappelijk middenveld mogen bijstaan in hun streven naar meer democratie. Een dagelijks gevecht voor deze dappere mensen. Hun strijd maakte de radicale democraat in mij wakker en leerde me ook te reflecteren op onze eigen democratie: naast het systeem, heeft ook de democratische cultuur permanent onderhoud nodig.

Vrijheid in verbondenheid

De uitwerking van (radicale) democratie als hoofdstroming van onze partij is wat mij betreft een missende schakel in het werk van de Mr. Hans van Mierlo Stichting tot op heden. Wat betekent het om democraat te zijn in de politiek van alledag? Hoe herken je machtsstructuren waardoor

sommige stemmen niet gehoord worden? Hoe bevraag je die structuren als je eigen partij al jaren onderdeel is van de macht en wanneer is het nodig om tegenmacht te organiseren? Dit soort hedendaagse vragen verdienen het om degelijk ingebed te worden in de historische context van democratische politiek. Net zoals de verdere uitwerking van de ondertitel van onze partij, met de vijf richtingwijzers en Coen Brummers essay *Wat is sociaal-liberalisme?*.

In mijn opinie zit de crux van Brummers essay in hoofdstuk 5: 'Het sociaal-liberalisme als eigenstandige stroming'. Hij stelt hier dat het sociaal-liberalisme geen politieke stroming is die simpelweg het midden houdt tussen de sociaaldemocratie en het liberalisme, maar een substroming is van het liberalisme. Hij schrijft: 'Het woord 'sociaal' in het sociaal-liberalisme staat dan ook niet voor een balans tussen 'sociaal' en 'liberaal', zoals het met regelmaat verkeerd wordt geïnterpreteerd, maar voor een visie op vrijheid die veronderstelt dat mensen pas werkelijk vrij zijn als zij elkaar in staat stellen vrij te leven.'

Die 'vrijheid in verbondenheid' spreekt me erg aan, in tegenstelling tot het vvd-liberalisme van alleen vrijheid voor jezelf. Sinds 2018 zit ik namens D66 in de gemeenteraad van Den Haag, waar ik met regelmaat bots met vvd en Groep de Mos op de verschillen in interpretatie van het begrip vrijheid. Brummer haalt in zijn essay een congresspeech van Alexander Pechtold uit 2007 aan, waarin het vrijheidsbegrip van D66 wordt gedefinieerd als een liberalisme dat de ontwikkeling van het individu wil voortzetten, door hem of haar bij te staan in het zoeken naar vrijheid en zelfredzaamheid: 'Wij stellen iedereen in staat erbij te horen. Zijn plek te hebben. Wij gunnen het iedereen medeverantwoordelijkheid te dragen, deel te zijn van de gemeenschap. Wij kunnen er niet tegen als mensen apart staan. Buiten hun schuld hun hand moeten ophouden.'

Zelfredzaamheid

Rake woorden, maar hoe pakken ze uit in de praktijk? Als er één begrip is dat in het sociaal-liberale vocabulaire prachtig klinkt, maar waar te veel mensen in de Haagse realiteit helaas geen perspectief op hebben, is het wel 'zelfredzaamheid'. Voor veel van de Haagse daklozen, alleenstaande moeders in het blij-van-mijn-lijf-huis, mensen met een beperking, kinderen onder de armoedegrens of bewoners van een schimmelwoning in de sociale huur, die ik de afgelopen twee jaar als raadslid tegenkwam, klinkt 'zoeken naar zelfredzaamheid' als een onrealistisch scenario, als een belediging bijna, een synoniem voor kille bezuinigingen en een bevestiging dat zij falen als zelfstandig, zelfbewust en zelfverantwoordelijk mens.

Hoe kunnen de door Brummer gebruikte 'zoeklampen' mij als politicus inspireren bij de opgave om werkelijke vrijheid te realiseren voor Hagenaars voor wie zelfredzaamheid ver weg lijkt? 'Zorgen dat het individu mee kan komen door zich te ontwikkelen is daarom belangrijk. Het is een manier om mensen zelfredzaam te maken, ook in tijden van verandering', zoals Brummer stelt, zou pleiten voor onderwijs voor daklozen – wat nieuw zou zijn in Den Haag; andere steden zoals Haarlem zetten

Als er één begrip is dat in het sociaal-liberale vocabulaire prachtig klinkt, maar waar te veel mensen in de Haagse realiteit helaas geen perspectief op hebben, is het wel 'zelfredzaamheid'

'De partij zal streven naar een radicale democratisering van de samenleving in het algemeen en van het politieke bestel in het bijzonder'

Marieke van Doorn is raadslid namens D66 in Den Haag.

daar al wel op in. Verplicht naar school, in plaats van op straat zwerven als voorwaarde om de nachtopvang binnen te komen? Een interessante gedachte, die ik verder ga verkennen. Met in achtning van het uitgangspunt van de emancipatie van het individu, dus maatwerk in opleidingsaanbod, want iedere dakloze heeft andere ontwikkelingsbehoeften.

Afhankelijkheid

Hoe kan democratisering van de samenleving mensen een perspectief op zelfredzaamheid bieden? Wat weet ik eigenlijk van de politieke participatie van genoemde doelgroepen? Iets om in te duiken. De Cliëntenraad Sociaal Domein en de stichting Straat Consulaat verrichten al goed werk om de stemmen van cliënten door te geleiden naar de politiek. Aan mij als raadslid de taak om toe te zien op hoe serieus hun adviezen worden overgenomen. Het versterken van de positie van bewonersverenigingen bij woningcorporaties lijkt me een goed speerpunt. Want het is een mooie gedachte dat sociaal-liberalen mensen meer zeggenschap over hun leven willen geven middels participatie in een democratisch proces, maar gaan we daarbij niet voorbij aan de afhankelijke positie waarin deze mensen zich bevinden? Hoe snel ga je klagen over de kwaliteit van de daklozenopvang als je bang bent de volgende keer daarom niet binnen te komen – en dus met die honderd andere rechthebbenden waar geen bed voor is de nacht op straat te moeten doorbrengen? Hoe snel ga je klagen over je cliëntmanager bij de gemeente die alle wmo-zorg voor je zou moeten regelen maar dat niet doet? Afhankelijkheid verhoudt zich moeizaam met de zelfstandige, zelfbewuste en zelfverantwoordelijke mensen die wij graag zien. Het is belangrijk om ook voorbij de positie in de maatschappij van onze eigen achterban te blijven kijken.

Kortom, Brummer biedt genoeg aanknopingspunten voor reflectie om voorop te lopen als politicus voor participatie en ontwikkeling van het individu vanuit sociaal-liberaal perspectief. Inderdaad een goed medicijn tegen het koortsachtige ritme van de dagelijkse politiek, zoals Rob Jetten het treffend stelt in zijn voorwoord van Brummers essay. Complimenten dus voor Brummers werk en de goedgekozen 'zoeklampen' die hij gebruikt om de kenmerken van het sociaal-liberalisme als zelfstandige politieke stroming uit te diepen. Als democraat sprak met name de vierde zoeklamp me erg aan: het democratiseren van de samenleving. In het democratisch *Appèl*, het document dat in 1966 aan de basis van de oprichting van Democraten 66 stond, was dit punt één van het mogelijke verkiezingsprogramma: 'De partij zal streven naar een radicale democratisering van de samenleving in het algemeen en van het politieke bestel in het bijzonder.' Door het verbreden van democratisering buiten het politieke domein is nog veel te winnen: van onderwijs en zorg tot economie. Verdieping op democratisering van de politiek kan D66'ers van nu bovendien helpen de motor van verandering te blijven en deze ruimte niet aan populistische te laten. Vandaar mijn oproep aan de Mr. Hans van Mierlo Stichting: duik ook in de geschiedenis van de (radicale) democratie en maak hierover een soortgelijke publicatie, inclusief bijbehorende richtingwijzers. ●

De kracht van begrijpelijke taal en echt contact

Bericht uit de Eerste Kamer Carla Moonen

Ik ben afkomstig van een Limburgse boerderij. Als ik tijdens mijn studententijd in Wageningen weer thuiskwam, vroegen mijn ouders altijd of ik met hen de brieven wilde doornemen die ze hadden ontvangen. Want die vonden ze toch wel erg lastig te begrijpen. Dan ging het om brieven van de Landinrichtingscommissie, brieven van het waterschap en brieven van de Rabobank. Dit terwijl mijn ouders goed ontwikkelde mensen zijn en mijn vader juist veel ervaring had opgedaan als bestuurder. Dat zette me aan het denken. Waarom schrijft de overheid of een bank niet duidelijk wat de bedoeling van de brief is of wat hun vraag is? Waarom zit er zo veel verschil tussen de wetgeving op papier en de brief die mensen uiteindelijk ontvangen? Dat moet toch duidelijker kunnen.

Begrijpelijkheid en uitvoerbaarheid

Nadat ik raadadviseur was geweest bij het Kabinet van de Minister-president, werd ik dijkgraaf bij het waterschap Brabantse Delta. Tot mijn verbazing was er weinig veranderd. Daar werden brieven opgesteld die door betrokkenen niet goed te begrijpen waren. Maar inmiddels zat ik als voorzitter en bestuurder in een positie waarin ik er zelf op kon sturen, en dat heb ik gedaan. Ik heb als dijkgraaf alleen brieven ondertekend die begrijpelijke taal bevatten en waarbij het voor de ontvanger duidelijk was wat er werd bedoeld. Als je bovenin de organisatie gaat staan voor duidelijke taal en begrijpelijk schrijven, dan werkt dat in de hele organisatie door. Het leidt ook tot een lagere belasting van de klantenservice en tot minder bezwaarschriften.

Twee weken na mijn beëdiging als Eerste Kamerlid had ik mijn eerste debat in juli 2019. In de Eerste Kamer heb ik de portefeuille Sociale Zaken, Ruimtelijke Ordening, Buitenlandse Zaken, Defensie en Ontwikkelings-samenwerking en het Koninkrijk der Nederlanden. Op de agenda stond het debat over de *Wet temporisering AOW-leeftijd*. Door deze wet stijgt de AOW-leeftijd tijdelijk minder snel. Als lid van de Eerste Kamer let je bij wetgeving vooral op rechtmatigheid, handhaafbaarheid en uitvoerbaarheid. Deze woorden zijn mij uit het hart gegrepen. Daarom voelde ik me ook zo aangetrokken tot de rol van senator. In de Eerste Kamer kun je er daadwerkelijk voor zorgen dat de wetten die behandeld worden ook uitvoerbaar zijn. Mijn inbreng was dus vooral gericht op de uitvoerbaarheid van deze wet gezien vanuit de mensen zelf en vanuit de uitvoeringsorganisatie.

Als een overheid brieven schrijft die mensen niet begrijpen, neemt de druk op de uitvoering juist toe door de fouten die gemaakt worden. Veel uitvoeringsorganisaties creëren zo hun eigen falen. In het verleden hebben de parlementen ook te weinig aandacht gehad voor de uitvoering. Vaak is door amendementen en moties in de Tweede en Eerste Kamer wetgeving juist complexer geworden. Doordat er telkens nieuwe uitzonderingen bedacht werden. De kritiek op uitvoeringsorganisaties is wat mij betreft vooral een spiegel voor ons als parlementariërs. Wij hebben uitvoerders blijkbaar met een onmogelijke opdracht het veld ingestuurd. Dat moet beter!

Echt contact maken

Naast onduidelijke brieven is ook het gebrek aan contact met mensen een groot probleem bij veel uitvoeringsorganisaties. Zo was er bijvoorbeeld lange tijd geen echt – fysiek – contact mogelijk tussen mensen die een kinderopvang toeslag aanvroegen en de Belastingdienst. Je kon geen afspraak maken met een persoon die je direct vragen kon stellen. Het is bemoedigend dat mijn voormalige collega Alexandra van Huffelen in haar eerste week als staatssecretaris meteen contact maakte met de ouders over de kinderopvangtoeslagen.

In mijn vrijwilligerswerk heb ik ook ontdekt dat het voor alle partijen plezieriger en effectiever is als je echt contact maakt met mensen en aandacht geeft aan de vragen die er leven. Vanuit mijn rol als ‘aanjager’ bij NL2025 leerde ik in Breda Nora Kasrioui kennen. Zij had de stichting Brood en Rozen opgericht, een programma om vrouwen in de bijstand te begeleiden naar een betaalde baan. Als je erin slaagt een bijstandsmoeder aan het werk te krijgen, help je haar en de kinderen uit de armoede. De sociale impact is dus groot. Dat spreekt me aan. Ik wilde graag in contact komen met vrouwen die ik in mijn werk weinig tegenkom. Ik ben nu vrijwillig docent bij het programma Brood en Rozen. Al vier jaar geef ik les aan bijstandsvrouwen over sociale etiquette. Ik werk vooral aan het zelfvertrouwen van de vrouwen. Veel vrouwen zitten al lang in de bijstand en dat zorgt vaak voor twijfel. Wat heb ik te bieden? Ben ik de moeite waard? Een neerwaartse spiraal dreigt. Ik probeer die spiraal weer in opwaartse richting te buigen. Het programma is echt succesvol. Dat komt omdat we niet over de vrouwen vergaderen maar daadwerkelijk met ze aan de slag gaan! Ik heb ervaren dat echt aandacht geven de sleutel tot verandering is. Je ziet dat alle vrouwen die zich aan het project committeren een passende baan vinden. Op Internationale Vrouwendag ontvangen de deelnemende vrouwen aan Brood en Rozen hun certificaat en voelen zij zich vanuit hun eigen kracht ook weer volwaardig onderdeel van de samenleving.

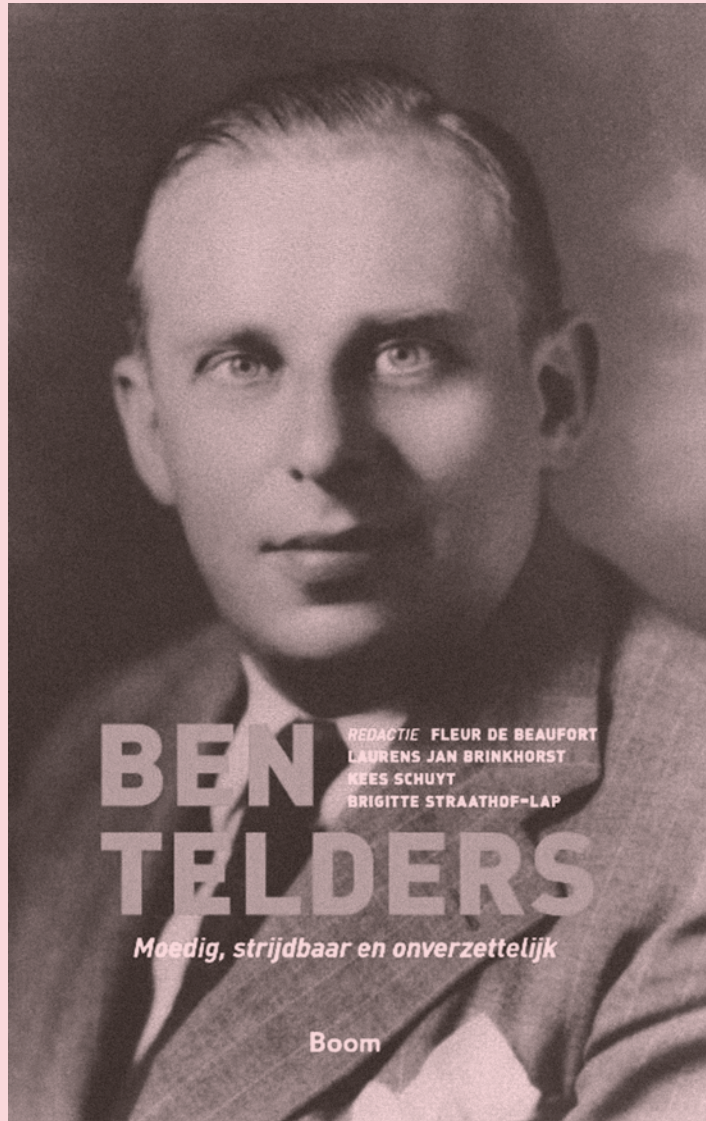
In mijn vrijwilligerswerk heb ik ook ontdekt dat het voor alle partijen plezieriger en effectiever is als je echt contact maakt en aandacht geeft aan de vragen die er leven

Deze ervaringen neem ik iedere dinsdag mee de Eerste Kamer in. Nog steeds komt er wetgeving langs die veel te ingewikkeld is en waarbij ik mij afvraag of de mensen die onder de wetgeving vallen voldoende zijn betrokken. Dit geldt bijvoorbeeld bij wetgeving over het kindgebonden budget en de kinderopvangtoeslagen. Ik zal als senator me blijven richten op de uitvoerbaarheid van wetten en op echt contact maken met mensen die met deze wetten te maken krijgen. Hier moet D66 voor staan, omdat het aansluit op de wat mij betreft belangrijkste richtingwijzer van D66: *Vertrouw op de eigen kracht van mensen*. Door duidelijke wetgeving, begrijpelijke taal en het daadwerkelijk betrekken van mensen kunnen zij hun eigen kracht zo goed mogelijk inzetten. Dus laten we zorgen dat iedere boerin voortaan begrijpt hoe zij gebruik kan maken van regelingen om haar stal te verduurzamen. De huidige studenten hoeven dan geen brieven meer te analyseren, maar kunnen iets veel belangrijkers doen in het weekend: Iets leuks doen met hun moeder! ●

Carla Moonen is Eerste Kamerlid namens D66 en bestuursvoorzitter van Koninklijke NIngenieurs.

Boekrecensie

Ben Telders
Moedig, strijdbaar en onverzettelijk

Redactie
Fleur de Beaufort
Laurens Jan Brinkhorst
Kees Schuyt
Brigitte Straathof-Lap

Boom uitgevers Amsterdam, 2020

'Over Telders hele wezen lag iets van een snelle vaart. Hij bewoog zich snel, hij dacht snel, hij sprak snel, hij schreef snel. [...] Hij was het ook daardoor, die in het begin van de bezetting het allersnelste doorzag wat aan de bevolking van dit bezette land het allereerste te doen stond. Dat was het rechtswapen hanteren dat het bezat [...].'

Citaat van professor Rudolph Cleveringa in *De Bezetting* van dr. Lou de Jong, 1964.

Ben Telders

Moedig, strijdbaar en onverzettelijk

Door **Steven van Hoogstraten**

Dit boek is gewijd aan de iconische Leidse professor en liberale voorman B.M. Telders. Het is een bundel essays met bijdragen van acht auteurs. Deze hebben allen op de een of andere wijze een bijzondere verbinding met Telders' werk als academicus of als politiek bestuurder. Het boek maakt een onderscheid tussen een deel 1 over *Leven en Werken* van Telders en een deel 2 over zijn *Nalatenschap*. Het geheel biedt een prachtige en soms verrassende blik op wie Telders was, over zijn professionele levensloop, in welk opzicht hij moedig en strijdbaar was, en vooral ook wat hij op alle vlakken waar hij in het publieke domein actief was, heeft betekend. En waarom hij – een professor aan de Universiteit Leiden – in de oorlog gevangen werd gezet.

Diverse auteurs

Laat ik eerst in het kort aangeven wie welke bijdragen heeft geleverd. Kees Schuyt (ook auteur van een indrukwekkende biografie van de hierboven geciteerde Cleveringa) schreef een uitvoerig en prachtig biografisch essay over Telders in twee hoofdstukken. De oud-decaan van de Leidse juridische faculteit Rick Lawson behandelt de periode vóór de oorlog en de opvallende rol die Telders daarin speelde. Zijn Leidse collega en hoogleraar Volkenrecht Nico Schrijver schrijft over de volkenrechtelijke loopbaan van Telders en over zijn interesse voor de Volkenbond, en Marten Zwanenburg, professor militair recht in Breda gaat in op de ontwikkeling van het bezettingsrecht en de bijna exclusieve focus van Telders daarop in het begin van de bezettingstijd. Historica en wetenschappelijk medewerkster van de TeldersStichting Fleur de Beaufort beschrijft de activiteiten die Telders ontplooiden in de politiek.

Dat is het deel over zijn leven en werken, naar verhouding ook het grootste deel van het boek, terwijl in de beschouwingen over de nalatenschap van Telders gereede aandacht is voor het naar hem vernoemde Volkenrechtelijk Dispuut, geschreven door Brigitte Straathof-Lap, de voormalige praeses van het vakdispuut. Verder een kroniek door Hanna Thuránszky over het Telders Pleitconours. Tenslotte schrijft Patrick van Schie, directeur van de TeldersStichting, een compacte verhandeling over het ontstaan en de ontwikkeling van deze wetenschappelijke denktank ten behoeve van het liberale denken.

Elke bijdrage staat op zichzelf en laat zich zelfstandig lezen. Het is in het bestek van deze beschrijving moeilijk de hoofdstukken een voor een door te nemen. Ik wil daarom stilstaan bij de beelden die mij troffen, ofwel omdat ik het niet wist danwel omdat het zo typisch was voor de houding van Telders. Zo is het sterke 'publieke profiel' van professor Telders in de jaren na 1930 me nu pas duidelijk geworden, die verband hield met zijn enorme schrijflust voor tijdschrift *De Gids*, voor verschillende dagbladen en voor het *Liberaal Weekblad*. Telders heeft in een korte tijdspanne ongeveer het oeuvre van een volledige carrière geproduceerd, wordt in het boek opgemerkt.

Ariërverklaring

Het verhaal over het protest tegen de *Ariërverklaring*, dat hoofdzakelijk bij Telders is begonnen, wordt op een adembenemende en gedetailleerde manier beschreven in het eerste stuk van Kees Schuyt. Telders stelde een inhoudelijke verklaring op, die door ten minste 25 hoogleraren zou moeten worden onderschreven om er een collectieve Leidse (academische) weigering van te maken. Maar de Senaatsvergadering waar het protest zou worden besproken, werd door de bezetter verboden en er kwam geen duidelijke meerderheid. Daarom werd gekozen voor de methode van het individueel protest, waar wel een grote meerderheid van de hoogleraren aan heeft meegedaan.

Telders schreef ook in stellige bewoordingen een verzoek aan de Hoge Raad, dat de *Ariërverklaring* – de verklaring geen Jood te zijn – niet zou moeten worden ingevuld en ondertekend. De Hoge Raad zag helaas geen wettige gronden om het verzoek van de bezettende macht te weigeren. Dat verhaal is algemeen bekend. Hetzelfde is natuurlijk het geval met de protestrede op 26 november 1940 van professor Cleveringa, waaraan Telders een essentiële bijdrage leverde. Het is misschien aardig te vermelden dat mijn moeder als een jonge studente bij die lezing aanwezig was, zij werd op het laatste moment gebeld om met haar jaargenoten iets van orde in de zaal te houden. Ze vertelde me dat ze van vrij dichtbij had gezien hoe ongelooflijk gespannen professor Cleveringa aan het college begon en hoe elektrisch geladen de sfeer in het Academiegebouw toen was.

Het verhaal over het protest tegen de Ariërverklaring, dat hoofdzakelijk bij Telders is begonnen, wordt op een adembenemende en gedetailleerde manier beschreven

De moed en de onverzettelijkheid van Telders worden in het boek terecht in verband gebracht met zijn heldere, aan het volkenrecht ontleende stellingnames tijdens de bezetting. We zagen hierboven al een belangrijk voorbeeld in verband met de *Ariërverklaring*. Maar wat voor mij bij lezing eigenlijk nog meer opvallend is, zijn de scherp geformuleerde analyses van Telders juist in de periode voorafgaand aan de oorlog. Over de Duitse annexatie van Sudetenland schrijft Telders dat 'verdragen allerwegen als vodjes papier worden beschouwd'. En even later, in maart 1939, als Duitsland Tsjechië is binnengevallen, noteert hij zelfs 'elk woord dat aan recht of gerechtigheid herinnert is, in dit verband, bespottelijk'. Tegen die achtergrond is de houding van Telders na het begin van de bezetting in mei 1940 beheerster, zij het opnieuw doordeemd van dezelfde gedrevenheid. Een houding die hem snel in conflict bracht met de Duitse bezetter. Gewaarschuwd was hij, maar hij wilde niet opzij stappen.

Gedrevenheid

Gedrevenheid, dat is een kenmerk van het werk van Telders dat bij wijze van spreken ook wel een plaatsje in de titel van het boek had mogen hebben. Ik heb me een paar keer afgevraagd waar die persoonlijke gedrevenheid vandaan kwam. Zijn onwaarschijnlijke productiviteit, de vele juridisch-politieke commentaren in de laatste jaren voor 1940, het plaatsen van het eerste stuk over het bezettingsrecht, slechts zes dagen na de Nederlandse overgave (en daarna nog verschillende andere), het voortdurend publiceren in zoveel media; het heeft bij mij de vraag losgemaakt wat hem hiertoe dreef. Ik heb daar eigenlijk geen aanknopingspunten voor gevonden, en blijf dus een beetje met de vraag zitten. Het ontbreken van een gezinssituatie zal zonder twijfel een rol hebben meegespeeld, maar dat verklaart niet alles.

De bijdrage van Marc Zwanenburg is geheel aan de ontwikkeling van het bezettingsrecht gewijd, alsook aan het gebruik dat Telders er – onvermoeibaar – van maakte. Wat wel opmerkelijk is, is dat nergens een protest tegen het schenden van de Nederlandse neutraliteit wordt aangehaald, terwijl dat er toch over de volle breedte van het politieke spectrum moet zijn geweest. Nico Schrijver laat zien dat Telders in 1931 promoveerde op een bondige maar indrukwekkende dissertatie over de

BENJAMIN MARIUS TELDERS

Geboren 19 Maart 1903 - buitengewoon hoogleraar in het Volkenrecht te Leiden 1931 - gewoon hoogleraar in het Volkenrecht en de Inleiding tot de Rechtswetenschap 1937 - op 18 December 1940 door de Duitsers gearresteerd wegens activiteit tegen het onrecht door hen gepleegd - draagt zijn opsluiting in de gevangenis te Scheveningen en de concentratiekampen te Buchenwald, Vught, Sachsenhausen en Bergen-Belsen in ongebroke geestkracht & is daar een steun voor en redder van vele medegevangenen - sterft in het vernietigingskamp Bergen-Belsen op 6 April 1945

MILES PRAESIDII LIBERTATIS

Plaquette in het Leidse Academiegebouw

De moed en de onverzettelijkheid van Telders worden in het boek terecht in verband gebracht met zijn heldere, aan het volkenrecht ontleende stellingnames tijdens de bezetting

Hij werd voorzitter van de Liberale Staatspartij in 1938 en koos voor een principiële politieke benadering die wars was van pragmatische compromissen

juridische waardering van het begrip 'oorlog'. Telders had daarvoor een verhelderend kader ontwikkeld dat vier verschillende soorten oorlog van elkaar onderscheidde, sommige toelaatbaar en andere niet. Hij had ook veel te zeggen over de Volkenbond, die goed bedoeld maar ook hopeloos ineffectief was. De professor beschreef de gewenste verbeteringen in het Volkenbondsverdrag tot in detail.

Politieke werk

Ik stap over naar het politieke werk van professor Telders, dat goed beschouwd niet zo lang heeft geduurd. Hij werd voorzitter van de Liberale Staatspartij in 1938 en koos voor een principiële politieke benadering die wars was van pragmatische compromissen. Die compromissen straalden juist slecht op de partij af. Van hem werd ook door de partij een beginselvaste liberale koers verwacht. Telders sprak van een 'in het diepst van zijn ziel gewortelde liberale levensovertuiging'. Met de liberalen ging het in die tijd niet zo goed in de kiezersgunst. Van een ooit stevige positie in het parlement was de partij naar een kleine fractie teruggedrongen. De christelijke partijen en de SDAP torenden er stevig bovenuit.

Hoewel Telders wel oog had voor sociale gerechtigheid, vond hij dat daar ook een grens aan moest worden gesteld. Hij was toch meer een klassiek-liberaal, die het individu centraal stelt en van bemoeienis van staatswege heel weinig moet hebben. Individuele vrijheid is in die visie de basis van alle vooruitgang, de motor van de samenleving. Wel had hij een open oog voor ieders persoonlijke verantwoordelijkheid. Ik denk, om het anders te zeggen, dat Telders in deze tijd niet snel voor D66 zou hebben gestemd doch eerder in een flank van de VVD moet worden geplaatst. Ik geef meteen toe, dit is natuurlijk maar speculatie...

In elk geval behoort de TeldersStichting tot een heel zichtbaar onderdeel van zijn *legacy* op het politieke vlak. Maar dat is naar mijn smaak toch in hoofdzaak een kwestie van naamgeving. Het stuk van Patrick van Schie biedt een goed inzicht in de *track record* van deze stichting, die wetenschappelijke beschouwingen en liberale politiek met elkaar tracht te verbinden. Zo te zien is dat over het geheel een succesvolle aanpak geweest, al verheelt de auteur niet dat er ook wel eens schurende momenten zijn geweest, wanneer de bevindingen van de TeldersStichting niet pasten bij de heersende beleidsopvattingen in liberale kring.

Telders Moot Court

Het laatste aspect van deze bespreking gaat over het Telders Moot Court, een pleitconкурс voor Europese studenten. Ik heb dit concurs meerdere jaren aan het werk mogen zien in het Vredespaleis, waarvan ik directeur was, van 2002 tot en met 2015. De finales worden nog steeds in het paleis gehouden, in de Grote Rechtszaal, en ik hoop vurig dat dit zo zal blijven. Het Telders Moot Court is een geweldige instelling geworden en het boek beschrijft de ontwikkeling ervan in vrij groot detail. Ooit in 1977 vanuit het befaamde Telders Dispuut begonnen met slechts drie teams, brengt het Telders Moot Court tegenwoordig studententeams uit dertig landen bijeen rond een imaginaire volkenrechtelijke casus. Een

internationale competitie maar ook een broedplaats van talent. Ik heb meermalen tijdens de finales met bewondering gekeken naar de jonge pleitbezorgers en pleitbezorgsters, die hun uiteenzetting gaven tegenover een Hof van drie echte internationale rechters.

Alles bijeen is dit een boek dat een helder licht werpt op leven en werken van de hoogleraar en politicus B.M Telders, maar dat ook een fraai beeld geeft van de woelige en spannende periode voor de oorlog en van de burgerlijke uitdagingen in de oorlog. Telders' moed, strijdbaarheid en onverzettelijkheid komen steeds goed uit de verf. Professor B.M. Telders overleed in gevangenschap in het kamp Bergen-Belsen, op 6 april 1945, vlak voor de bevrijding door de geallieerden. De vlektyfus velde hem, slechts negen dagen voor de Engelsen het kamp zouden bevrijden.

Civil courage

Voor de lezers van *Idee* lijkt het me erg de moeite waard om van dit verhaal te kennis te nemen. Een verhaal van een man die te kort leefde maar niettemin op een ieder in zijn omgeving een onuitwisbare indruk heeft gemaakt. Een blik op een tijd waarin de wereld nog woeliger was dan dezer dagen en waarin Nederland door zijn buurland was bezet. De uitgesproken liberale inslag van Telders en zijn bewuste standvastigheid daarin moet een ieder met een D66-hart kunnen boeien – maar voor mij is het juist de moed die hij in zijn publieke optreden heeft betoond die het boek zo interessant maakt. Een houding die wel als *civil courage* is omschreven en die ook in deze tijd onverminderd betekenis heeft. ●

De uitgesproken liberale inslag van Telders en zijn bewuste standvastigheid daarin moet een ieder met een D66-hart kunnen boeien

Steven van Hoogstraten was van 2002 tot 2015 directeur van de Carnegie Stichting.

In de vorige Idee onderzocht Remy Schuurmans de rechtvaardigheid van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven aan de hand van een academisch debat binnen de politieke theorie gebaseerd op een spanning tussen twee waarden: autonomie en paternalisme. Een reactie.

Door Pieter Fokkink

Van oude mensen en de levens die voltooid willen worden

Als 80-plus-democraat was ik getroffen door het artikel van Remy Schuurmans, alumnus politieke theorie, over één van de belangrijkste vragen van ouderen in deze tijd. In zijn artikel betoogt hij dat de overheid ouderen met een wens tot voltooiing van hun leven via hulp tot zelfdoding dat moet belemmeren, met als argument dat het welzijnsbelang van die ouderen dat vergt.¹

De titel van zijn artikel 'De legitimiteit van paternalisme bij voltooid leven'² vergt enige reflectie, te meer omdat de auteur dat achterwege laat. Laten wij de degelijkheid en deugdelijkheid van de onderbouwing door Schuurmans eens kritisch onderzoeken. Hij schrijft: 'In dit artikel wordt de rechtvaardigheid van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven onderzocht aan de hand van een lopend academisch debat binnen de politieke theorie. Dit debat is gebaseerd op een spanning tussen twee waarden: autonomie en paternalisme'.

Begripsmatige verwarring

Het onderwerp van zijn artikel is een conceptwet – de *Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek* – en daarom moet 'legitimiteit' in een politieke context worden begrepen: als wetmatige vorm van machtsuitoefening over burgers door de overheid. Vanuit de politieke filosofie behoort daarbij het perspectief van de morele en ethische

1 | Een vergelijkbare argumentatie had de Nederlandse regering, kort nadat wij waren bevrijd van de Duitse bezetting, toen werd besloten Nederlandse militairen naar de Nederlands-Indische kolonie te sturen om het Indonesisch verzet te breken, immers Nederlanders wisten beter wat in het belang van de Indiërs was, dan zijzelf.

2 | Het is maar een kleine overweging, maar het gaat om medische hulp bij zelfdoding ter voltooiing van het leven!

grondslagen van rechtvaardigheid en rechtvaardiging in beeld te worden gebracht, maar de auteur doet dat niet. Ook de term 'paternalisme' verdient toelichting. Paternalisme is de uitbreiding van het 'vaderlijk gezag' in hiërarchische zin naar de overheid of een instantie, op grond van de veronderstelling dat die overheid of instantie beter in staat is te beoordelen wat in het belang van betrokkene is dan betrokkene zelf; het klassiek filosofische begrip van 'het goede leven' vormt de grondslag. Paternalisme contrasteert met emancipatie. In argumentatieve zin gaat het niet om rechtvaardigheid (het recht doen aan), maar om rechtvaardiging – het geven van argumenten waarom een handeling zou zijn toegestaan, zo niet verplicht. Schuurmans is zeer slordig in zijn begrippenkader.

Schuurmans voert twee publicaties aan voor wat hij 'lopend academisch debat' noemt: 'The conflict between authority and autonomy' van Robert Wolff³, en 'Paternalism' van Gerald Dworkin⁴. Het artikel van Wolff gaat over het 'liberaal anarchisme', waarbij de autoriteit van de staat en daarmee het overheidsgezag aan banden wordt gelegd door de autonomie van de burger. Op het eerste gezicht zo ongeveer het tegenovergestelde van de intentie van Schuurmans. Het zeer uitgebreide encyclopedische artikel van Gerald Dworkin is gebaseerd op de interpretatie dat paternalisme van toepassing is in situaties waarin het individu niet meer rationeel over het eigen belang kan oordelen. Dat vergt bewijs en kan niet als vanzelfsprekend worden aangenomen. Ook hier vindt Schuurmans niet de juiste bron voor zijn stelling.

3 | Wolff, R. P. (1990). 'The conflict between authority and autonomy'. In Raz, J. (Ed.). *Authority*. New York: New York University Press.

4 | <https://plato.stanford.edu/entries/paternalism>

Politieke en morele waarden

Het gaat in de context van de politieke theorie en dus over politieke 'waarden'. Waarden die onze moraal bepalen geven richting aan het handelen. In het handelen toont zich de moraal! Kernwaarden in de politieke moraal zijn: menselijke waardigheid (op grond waarvan respect voor de persoonlijke levenssfeer en de autonomie is gebaseerd), rechtvaardigheid (richt zich tegen willekeur en onrecht en beoogt recht te doen zonder aanzien des persoons met bijvoorbeeld behandeling naar verdienste, rekening houden met draagkracht, erkenning van rechten, gelijke behandeling, kansen en uitkomsten, ieder het zijne), vrijheid (zowel het kunnen doen als kunnen nalaten van een handeling in overeenstemming met de vrijheid van allen en verplicht tot het wegneemen van belemmeringen, het streven naar vergelijkbare gevolgen van keuzen, niet inmenging in keuzen), weldadigheid (schade voorkomen, geen schade aanrichten, aangerichte schade herstellen, het goede doen in overeenstemming met de daarvoor geldende criteria), waarachtigheid (eerlijkheid, integriteit, vertrouwen, informatieplicht, zeggen wat je doet en doen wat je zegt, bewustzijn van vooroordelen en eigen identiteit). Morele waarden vormen de fundamenteën van de morele normen. Als morele waarden met elkaar botsen, ontstaat een moreel dilemma.

Autonomie als politieke waarde speelt op tenminste twee niveaus:

[1] het statelijke in termen van zelfbestuur voor delen van de staat, zoals je ziet in Spanje of Groot-Brittannië en soms zelfs in het uiteenvallen van geconstrueerde staten, zoals Tsjecho-Slowakije of Joegoslavië, en [2] in de verhouding tussen de staat enerzijds en de burgers anderzijds, waarin het gaat om de omvang van de staatsinvloed in het persoonlijke of private leven van de burgers; calvinistische concepten als 'soevereiniteit in eigen kring' of de liberale 'staatsonthouding' in de economie, zijn voorbeelden van de tweede categorie politieke autonomie. In de filosofie staat autonomie (zelfwetgeving/zelfbeheersing) tegenover heteronomie (de wet opgelegd worden/beheerst worden).

Het paternalisme van Schuurman is gebaseerd op de idee van weldadigheid, het goede doen, maar strijdig met de daarbij geldende interne norm van geen schade doen, en is in strijd met vrijwel alle andere morele categorieën. Bovendien is het de vraag of het bij uitstek de overheid is die het octrooi heeft op kennis van 'wat het goede leven is'?

Het is een veelvoorkomend probleem in de beroepsuitoefening. Moeten advocaten altijd de wens van de cliënt volgen – ook als dat juridische problemen geeft – of moet ze hun eigen verantwoordelijkheid volgen? Diezelfde vragen doen zich voor in de zorg, de psychiatrie, et cetera. De technocratische beroepshouding dat de deskundige het wel het beste weet, wordt steeds meer afgewezen. De beroepsuitoefening wordt steeds professioneler, dat wil zeggen gebaseerd op overtuigend overleg tussen cliënt en beroepsuitoefenaar. Zelfs bij orgaandonatie blijken nabestaanden niet overtuigd dat de overledene willens en wetens een juiste beslissing heeft genomen en weigeren de donatie. Kortom het gaat niet om een 'spanning' tussen twee waarden, maar om twee verschillende leefstijlen.

Het is de vraag of het bij uitstek de overheid is die het octrooi heeft op kennis van 'wat het goede leven is'

Bestaat er 'recht op sterven'?

Is de individuele wens het leven te willen beëindigen, c.q. te voltooien, empirisch onderzoekbaar of gaan we primair te werk op basis van projectie en speculatie? Twee auteurs, Paul Schnabel en Els van Wijngaarden, worden kort besproken en daaraan verbindt Schuurmans de conclusie dat er 'voornamelijk sprake is van sociale en existentiële gebreken die niet noodzakelijk in verband staan met medische aandoeningen'. De auteur laat het hierbij, hoewel 'voltooid leven' prominent in de titel van zijn artikel staat. Dat is jammer, want een deugdelijk literatuuronderzoek zou niet hebben misstaan.

Het enig zekere in het leven is de eindigheid er van. Een voltooid leven is de dood. Philippe Ariès heeft daar een prachtig boek over geschreven: *L'homme devant la mort*. Kan het leven bij leven voltooid zijn? De 'goede dood' kan bij een ondraaglijk en uitzichtloos *lijden*, maar bestaat er ook een 'goede dood' bij ondraaglijk en uitzichtloos *leven*? Laten we ons voegen naar de geest van de recente uitspraak van het Duitse Constitutioneel Hof in Karlsruhe met als kern: men heeft het recht op een zelfgekozen dood. Volgens de rechters is het strafbaar stellen van deze hulp in strijd met de Duitse grondwet. 'Men heeft het recht op een zelfgekozen dood', oordeelde de rechter.

De angst slaat je om het hart wanneer je de hele bureaucratische optuiging leest in het wetsvoorstel *Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek*. De overheid en de politiek moeten een keer stoppen met het wantrouwen van de burger. Er komt een nieuw type bemoeizorger met gebrek aan voorstellingsvermogen; de levenseindebegeleider heeft als regel niet de helft aan levenservaring van diegene die getoetst moet worden: 'Weet u wel zeker dat u dood wil?' Kom, kom. Het gaat om mensen die weten wat ze willen en waarom. Sluit je aan bij 'Karlsruhe' en beperk het hele wetsvoorstel tot wijziging van artikel 294 lid 2 (Wetboek van Strafrecht): 'Hij die opzettelijk een ander bij zelfdoding behulpzaam is of hem de middelen daartoe verschaft, wordt, indien de zelfdoding volgt, gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van de vierde categorie [...].'

Hier moet een huisarts die dit bij de eigen patiënten doet, worden gevrijwaard van rechtsvervolging. Huisartsen hebben een diep geworteld professionele beroepsverantwoordelijkheid met het daarbij behorende morele besef uitsluitend in het belang van de patiënt te handelen; dit in tegenstelling tot de overheid die, na de invoering van de nieuwe pensioenwet met de immorele koppeling van de levensverwachting aan de pensioenleeftijd, een financieel belang heeft bij een lange levensverwachting. Vertrouw nu eens een keertje op het moreel besef van betrokkenen. Geen circus van levenseindebegeleiders, toetsingscommissies, malafide praktijken van fanatieke officieren van justitie et cetera.

Bij Mill aan het verkeerde adres

Schuurmans roept John Stuart Mill als hoge autoriteit te hulp. Laten we eens kijken wat Mill in *On Liberty* schrijft. Citaat uit de introductie van

De angst slaat je om het hart wanneer je de hele bureaucratische optuiging leest in het wetsvoorstel *Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek*

hoofdstuk 1: *'The subject of this Essay is not the so-called Liberty of the Will, so unfortunately opposed to the misnamed doctrine of Philosophical Necessity; but Civil, or Social Liberty: the nature and limits of the power which can be legitimately exercised by society over the individual.'* En even verder: *'The struggle between Liberty and Authority is the most conspicuous feature in the portions of history with which we are earliest familiar.'* Terwijl hoofdstuk 4 als titel heeft: *'Of the Limits to the Authority of Society over the Individual'*.

Het is glashelder: Mill verzet zich tegen de autoriteiten in de maatschappij die de individuele ontplooiing en de ontwikkeling van individualiteit (kernbegrip bij Mill) belemmeren. Op John Stuart Mill kan je geen beroep doen om mensen te belemmeren hulp bij zelfdoding in te roepen. Waarom deze passage over Mill in het artikel staat is onduidelijk.

Op de helft van het artikel komt de aap uit de mouw. Schuurmans wil ouderen belemmeren om hulp bij zelfdoding in te roepen. Paternalisme past heel goed in de sociaal-liberale ideologie, omdat die ideologie de collectieve verantwoordelijkheid voor het individuele welzijn in het vaandel draagt. De recente wet op de orgaandonatie heeft zelfs *Wikipedia* gehaald onder het kopje 'Libertair paternalisme'. Maar hoe zit het dan met de gepropageerde vrijheid? Bij Mill ben je met paternalisme aan het verkeerde adres; voor Mill is paternalisme een belemmering voor de individuele vrijheid en ontwikkeling van individualiteit. Onder verwijzing naar Kants wederkerigheidsbeginsel loopt Schuurmans het risico dat zijn gebrek aan respect voor de ouderen zich tegen hem keert.

Mateloze arrogantie

'Bij paternalisme in het geval van voltooid leven wordt ouderen de mogelijkheid om te kiezen voor hulp bij zelfdoding ontnomen om het welzijn van diezelfde ouderen te waarborgen', schrijft Schuurmans. Wat een mateloze arrogantie! Karl Marx vond dat mensen gedwongen 'vrij' moesten worden gemaakt, omdat ze uit zichzelf niet wisten wat vrij was; het communisme als de weg naar de ware vrijheid. Voor Schuurmans is paternalisme de weg naar het ware welzijn. De meest schokkende zin uit het artikel is: 'Het is dan aan de levenseindebegeleider, in overleg met het individu, gebaseerd op de specifieke situatie van het individu, om te bepalen welke alternatieve oplossingen geprobeerd moeten worden voordat ouderen mogen kiezen voor hulp bij zelfdoding'. Het heeft iets van een werkloosheidsuitkering van het uwv: je moet wel voortdurend solliciteren, anders vervalt de uitkering.

Laten we het er maar op houden dat Schuurmans vooral een theoretisch verhaal heeft neergezet zonder praktische betekenis en dat – in de geest van zijn artikel – zijn studie-eindebegeleider te weinig paternalistisch is geweest. ●

Op John Stuart Mill kan je geen beroep doen om mensen te belemmeren hulp bij zelfdoding in te roepen

Pieter Fokkink is voormalig bestuurssecretaris en redactievoorzitter van Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 (de huidige Mr. Hans van Mierlo Stichting). Tot zijn pensioen was hij verbonden aan de afdeling Wijsbegeerte van de Universiteit Twente.

Sociaal-liberaal buiten de politiek

Joanne Kellerman

'Ik geloof in de kracht van een collectief pensioenstelsel'

Sociaal-liberaal ben je niet alleen in de politiek. Ook daarbuiten hanteer je bepaalde normen en waarden. Voor *Idee* spreekt Piet van Mourik sociaal-liberalen die buiten de politiek actief zijn, op zoek naar hoe het sociaal-liberale kompas ook daar van toepassing is.

Joanne Kellermann is voorzitter van Pensioenfonds Zorg en Welzijn.

Enigszins onwennig met het interviewen via een computerscherm gaan we aan de slag. Ik praat met een bijzonder veelzijdige vrouw: *Joanne Kellermann* (1960). Na jarenlang werkzaam te zijn geweest in de internationale advocatuur, werd zij in 2007 het eerste vrouwelijke directielid bij De Nederlandsche Bank, om vervolgens aan de slag te gaan als bestuurslid bij de Single Resolution Board in Brussel – de Europese autoriteit voor de afwikkeling van banken. Na een *sabbatical* koos Kellermann welbewust voor het onafhankelijk voorzitterschap van Pensioenfonds Zorg en Welzijn. Een gesprek over Europa, de wereld, individualiteit, sociaal-liberalisme en D66.

interview door Piet van Mourik

Wie is Joanne Kellermann? 'Ik ben een betrokken bestuurder, moeder van drie zoons, echtgenote van een ondernemer, actief lid van een grote familie en al mijn hele leven een buitenmens. In mijn werkende leven ben ik een aantal keren iets heel anders gaan doen en ik ben erg blij dat ik dat heb gedaan. Nu ben ik in een fase van mijn leven dat ik dingen mag doen waarbij mijn activiteiten eindelijk samenvallen met wat ik wil.'

Hebben de gemaakte keuzes een relatie met het sociaal-liberalisme?

'Na een aantal switches in mijn werkende leven nam ik een *sabbatical*. Die heb ik gebruikt om na te denken over de volgende stap. Zoals dat gaat als je ouder wordt, is de volgende stap niet langer 'O, wat spannend en wat zou er in het verschiet liggen', maar meer het omgekeerde. Tijdens de *sabbatical* ben ik gaan nadenken over wat ik het allerbelangrijkste vond om met de rest van mijn werkende leven te gaan doen. Een van de dingen waar ik me hard voor maak, is de open democratische samenleving. Het andere is het klimaat, de wereld en een groene toekomst. Deze zaken heb ik bij elkaar gebracht en als leidraad gebruikt bij de dingen die ik ben gaan doen en dat is mooi gelukt. Het maakt me een gelukkig mens.'

Europa is een belangrijk onderwerp op jouw cv. We zien een toename in nationalisme, identiteitspolitiek en verkiezingen van autocratische leiders, zoals in Polen en Hongarije. Groeiende onderlinge tegenstellingen, zoals over het meebetalen aan de coronacrisis en het opnemen van vluchtelingen. De Brexit. Staat deglobalisering voor de deur?

'Ik denk juist als we naar deglobalisering gaan, dat we Europa harder nodig hebben dan ooit. In ons eentje zal China niet onder de indruk zijn van wat Nederland ergens van vindt. Juist een land als Nederland heeft, als het gaat om deglobalisering, belang bij Europa. Daar zijn onze partners van oudsher. Onze handelspartners, onze politiek-culturele partners, eigenlijk zijn dit gewoon onze bureaus.'

Wat is volgens jou het cruciale criterium voor het welslagen van Europa?

'Ik denk dat het succes moet liggen in het gezamenlijke verhaal. Al denken we in Nederland door onze Atlantische oriëntatie van niet; we weten allemaal als we een dag in Amerika zijn dat je met elke willekeurige Europeaan veel meer gemeen hebt dan met een willekeurige Amerikaan. U leven we in een tijd waarbij we bezig zijn met benadrukken van verschillen, waarbij we onze nationale identiteit belangrijk vinden. Maar dat wil niet zeggen dat die gemeenschappelijke Europese identiteit er niet is. Daar komt bij dat we in een tijd leven van identiteitspolitiek en dat politieke onderscheiden niet langer langs lijnen van sociaaleconomische ideeën lopen. Het narratief over een gezamenlijk Europa ontwikkelen we te weinig en volgens mij zijn er ook niet veel mensen in staat om dat op een aansprekende manier te laten zien.'

Draait het om een symbolische binding? 'De identiteit en binding is er. Alleen zijn we niet meer goed in staat om het te laten zien. In het maken van een aansprekend verhaal erover.'

Leeft dat wel onder de bevolking? 'Enerzijds is het ver weg en anderzijds niet. Mensen voelen het wel en gaan graag in Europese landen met vakantie. We hebben in deze coronacrisis ontzettend met de Italianen meegeleefd. Ik vind het apart dat het verhaal over Europa in Nederland alleen maar over geld gaat. Toen ik een tijd geleden met een startup van jonge mensen sprak, merkten ze op dat je in elke winkelstraat t-shirts of sjaals met een Amerikaanse of Engelse vlag erop kan kopen, maar geen t-shirt met de Europese vlag. Niet dat we daarmee Europa gaan redden maar het laat zien dat kennelijk niemand het als zijn taak ziet om Europa te omarmen en Europa neer te zetten als identiteit.'

Je noemde zojuist China in relatie tot Nederland en Europa. Sinologen Rana Mitter, professor aan de Universiteit van Oxford, en Nadège Rolland, onderzoeker van de Amerikaanse denktank National Bureau of Asian Research, stelden onlangs in een interview met *de Volkskrant* dat er in China's politieke systeem – in tegenstelling tot het Westen – geen ruimte is voor meningsverschillen. Zij zeggen: 'Wie kritiek uitoefent en tegen Beijings doelen ingaat, wordt onder druk gezet.' Ze zeggen ook: 'Europese landen moeten hun eigen belangen veiligstellen en opkomen voor hun waarden.'

'Kennelijk ziet niemand het als zijn taak om Europa te omarmen en Europa neer te zetten als identiteit'

‘Tijdens deze coronacrisis zijn we geconfronteerd met hoezeer we afhankelijk zijn geworden van de goedkope productie die in China plaatsvindt’

Hoe kijk jij naar deze visie? ‘Ik kan goed volgen wat deze wetenschappers zeggen maar afhankelijkheid van regimes waar we niet altijd even blij mee zijn, is er al veel langer. Bijvoorbeeld omdat we olie zijn gaan gebruiken die we zelf niet produceren. En ik betwijfel of we daar iets aan willen veranderen. Volgens mij weet niemand wat de echte agenda van China is. Wat ik wel weet, is dat we tijdens deze coronacrisis geconfronteerd zijn met hoezeer we afhankelijk zijn geworden van de goedkope productie die in China plaatsvindt. In die zin is het voor ons allen een *wake-up call* om na te denken over de vraag of we dit wel willen en vooral of we het weer zo moeten gaan doen. Ik vind dat je schendingen van mensenrechten sowieso aan de orde moet stellen zonder aanzien des persoons. En we hebben altijd al landen en politieke stromingen gehad die vonden dat je handelsbelangen boven mensenrechten moest laten gaan. Gelukkig doen we daar in Nederland, en zeker bij D66, niet aan mee.’

De Amerikaanse antropoloog David Graeber stelt in *Debt: The First 5000 Years* dat we terecht zijn gekomen in een wereld van totale bureaucratie. Als bedrijfsmatig denken overheerst, staat alles in dienst van mechanismen, structuren en machtsverhoudingen. Dat leidt volgens hem tot gevangenschap in schulden. Hoe kijk je daartegen aan?

‘We zijn een geavanceerde samenleving. We zijn op een punt geraakt waarbij we veel systemen en structuren hebben. Het gaat erom hoe we die systemen en structuren zodanig onder controle houden en organiseren dat we nog steeds onze burgerlijke vrijheden kunnen uitoefenen. Of we gevangen zijn in schulden weet ik niet. De enorme schuldenopbouw is een van de gevolgen geweest van de financiële crisis. En dat zal door de coronacrisis zeker verergeren. We moeten overigens niet vergeten dat die schuldenopbouw gefaciliteerd werd door het fiscale systeem. Zo hebben Nederlandse huishoudens hoge hypotheekschulden en hebben we vergeleken met het buitenland hele hoge besparingen in pensioenfondsen. Zowel voor bedrijven als privépersonen hebben we in Nederland van oudsher gestimuleerd dat we schulden maken. Wat gek is voor een land dat calvinistisch en spaarzaam zegt te zijn.’

Als graadmeter voor sociaal vertrouwen wordt onder andere gekeken naar de voorzieningen die mensen treffen tegenover het risico van bedrog en conflict. Vertrouwen is een ijkpunt van onze samenleving. Met de banken is dat de laatste jaren niet zo goed gegaan. Zijn nu de pensioenfondsen aan de beurt? ‘Pensioenfondsen zijn al veel langer aan de beurt. Sinds de financiële crisis wordt dat vertrouwen gemeten. Centrale banken gaan over vertrouwen en het is belangrijk als je financiële stabiliteit wil handhaven – de hoofdtaak van de Centrale Bank – dat het vertrouwen in het financiële systeem behouden blijft. Aanvankelijk kregen verzekeringsmaatschappijen, banken en pensioenfondsen gelijke klappen in het vertrouwen te verwerken bij het publiek. Opvallend genoeg is dat vertrouwen zich gaan herstellen bij de verzekeraars en later bij de banken. Het vertrouwen in de pensioenfondsen is nog het minst hersteld. Daar is nu een extra klap bij gekomen door de coronacrisis.’

FOTO: HERMAN WOUTERS

Moeten instituties zoals pensioenfondsen er niet alles aan doen om hun afspraken na te komen? ‘Natuurlijk, en dat doen ze ook. Tegelijkertijd is het grote verschil tussen een pensioenfonds en een bank dat pensioenfondsen de door hun deelnemers ingelegde gelden laten ‘werken’. Mensen krijgen gemiddeld drie tot vier keer meer pensioen uitgekeerd dan de premie die is ingelegd. Voor dit moment betekent de crisis dat de dekingsgraad er slecht voor staat. Bij Pensioenfonds Zorg en Welzijn is dat circa 85 procent en dat is slecht nieuws voor nu. Goed nieuws is dat pensioenfondsen voor de lange termijn duurzaam beleggen wat een voldoende pensioenvoorziening kan opleveren.’

Hoe kijk jij als sociaal-liberaal naar pensioenvoorzieningen? ‘Als sociaal-liberaal geloof ik in de kracht van een collectief pensioenstelsel. Van het moois dat werkgevers en werknemers door de jaren heen hebben opgebouwd, wil ik de goede dingen bewaren. Dus niet kiezen om de pot te verdelen en iedereen individuele potjes te geven en dan zelf maar zien wat je er mee doet. Het is geen geheim dat binnen D66 een voorkeur bestaat voor een sterk individueel vormgegeven pensioen met veel keuzevrijheid. Ik maak daarin een andere keuze. Ik kies voor ‘libertair paternalisme’ als het gaat om dit soort keuzes waar de mens slecht voor is geëquipeerd. Mensen zijn geprogrammeerd voor instant behoeftebevrediging. En pensioen is in die zin een tegennatuurlijk product voor mensen. Ik vind dat je soms de mens daartegen in bescherming moet nemen en moet helpen de keuzes te maken die voor de lange termijn verstandiger zijn. Dat doen we tenslotte ook als het gaat om roken.’

‘Het is geen geheim dat binnen D66 een voorkeur bestaat voor een sterk individueel vormgegeven pensioen met veel keuzevrijheid. Ik maak daarin een andere keuze’

D66 legt sterk de nadruk op individuele ontplooiing. Dit brengt me bij politiek filosoof Charles Taylor. Zijn stelling is dat de huidige individualiteit is doorgeslagen en leidt tot maatschappelijke fragmentatie – wat dodelijk is voor de democratie. Hoe kijk je daartegen aan? 'Daar zit wel een kern van waarheid in zit. Deze signatuur zie je bij D66 soms op de medisch-ethische dossiers waarbij D66 een sterk individualistisch standpunt uitdraagt. Dat gaat mij soms wel iets te ver. Ik denk dat je zonder een gedeeld maatschappelijk besef geen levende democratie hebt. Wat mij betreft hoort bij democratie de ruimte geven aan minderheden, ook als het hele kleine groepen betreft, maar het moet niet leiden tot uitsluitend op het individu gerichte beslissingen.'

De sterke gerichtheid van D66 op individualiteit; waar zou dat aan liggen? 'Het heeft te maken met de gevoeligheid – wat ik toejuich – voor de grondrechten. En op individueel niveau botst dit wel eens met het collectief. Als je de keuze maakt dat je pal staat voor die individuele vrijheden en

grondrechten, dan is het op zichzelf logisch als sommige van deze grondrechten botsen met collectieve belangen als je het individuele belang laat prevaleren. Bij mij hangt er vanaf over welk onderwerp het gaat. Ik ben misschien wel wat minder ongebreideld in mijn individuele keuzes dan andere D66-leden. Maar daarvoor word ik gelukkig in onze partij niet op de vingers getikt.'

FOTO: HERMAN WOUTERS

D66 herbergt nogal wat hoogopgeleide carrièrejagers. Zou dit kunnen samenhangen met de leeftijdsopbouw en sociaaleconomische afkomst van de leden? 'Nooit bij stil gestaan. Wel denk ik dat het voor mij persoonlijk geldt dat ik, naarmate ik ouder werd, minder individualistisch ben geworden. Bij privacy ligt het omgekeerd. Dat blijft binnen D66 een belangrijk thema ondanks alle jonge mensen die daar meestal minder aan hechten.'

Zou je kunnen zeggen dat daardoor eenzijdige aandacht voor bepaalde thema's is bij D66? 'De tweedeling in de maatschappij en de bedreiging voor de open democratische samenleving gaat me erg aan het hart. Economisch worden ook in Nederland verschillen groter tussen inkomensgroepen en vooral tussen opleidingsgroepen. In sociaal opzicht komen er felle politieke tegenstellingen. Niet langer is men vertegenwoordigd in een politieke partij of een zuil en komen we tegenover elkaar te staan. Dat baart me zorgen. Ik zou D66 daar graag vaker expliciet over willen horen.'

Alex Brenninkmeijer, voormalig Nationale Ombudsman, zegt dat er voortdurend nieuwe wetten, regels en procedures bedacht worden waarbij de samenhang compleet zoek is. Volgens hem is uitvoering essentieel voor de geloofwaardigheid van het openbaar bestuur en de afgeleide instituties. Hij vraagt zich af hoeveel ruimte er dan nog is voor het nakomen van een morele doelstelling. Hoe zie jij dat? 'Helemaal mee eens. Uitvoering is het visitekaartje van de overheid. Kijk naar de Belastingdienst, maar ook naar kleine uitvoeringsorganisaties zoals CBR [*Centraal Bureau Rijvaardigheidsbewijzen, red.*]. Hoelang is dat nu al in crisis en wat moet er allemaal niet gebeuren voordat er aandacht voor bestaat? Ook het toezicht op de financiële sector is uitvoering. Aan de andere kant moeten we ons blijven realiseren, en dat weet iedereen die ook maar een week elders woont of op vakantie is, dat we een overheid hebben die kwalitatief ontzettend goed is. En dat geldt gerelateerd aan het buitenland ook voor de uitvoering.'

Wat wil je D66 meegeven? 'Ik ben heel blij en trots dat D66 weer regeringsverantwoordelijkheid heeft genomen. Meestal levert dat na afloop geen extra zetels op bij de verkiezingen erna. Dat moeten we voor lief nemen. Een aantal bewindspersonen laten bijzondere dingen zien. Het pensioenakkoord van Wouter Koolmees en de manier waarop Sigrid Kaag het sociaal-liberale gedachtegoed binnenbrengt bij Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking vind ik voor ons als land de moeite waard. Dat zou anders niet gebeurd zijn.' ●

'Voor mij persoonlijk geldt dat ik, naarmate ik ouder werd, minder individualistisch ben geworden'

Piet van Mourik is directeur van Stichting De Regisserende Gemeente en redactielid van *Idee*.

Auteurs

Laurens van Apeldoorn is universitair docent filosofie en lid van het Centre for Political Philosophy aan de Universiteit Leiden.

Joris Backer is Eerste Kamerlid namens D66.

Lisanne de Blok is postdoctoraal onderzoeker aan de afdeling Political Science and Public Administration van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Laura Burgers is jurist, schrijver en promovenda aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam.

Joris Canoy schrijft over Amerikaanse en Nederlandse politiek op weblog *Sargasso* en werkt als fractiemedewerker voor D66 Bloemendaal.

Marieke van Doorn is raadslid namens D66 in Den Haag.

Pieter Fokkink is voormalig bestuurssecretaris en redactievoorzitter van Stichting Wetenschappelijk Bureau D66.

Paul Frissen is hoogleraar bestuurskunde aan Tilburg University en decaan en bestuursvoorzitter van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) te Den Haag.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Steven van Hoogstraten was van 2002 tot 2015 directeur van de Carnegie Stichting.

Casper Jongeling is politiek adviseur bij D66 Rotterdam.

Thijs Kleinpaste promoveert in de politieke theorie aan Georgetown University in Washington D.C.

Joanne Kellermann is voorzitter van Pensioenfonds Zorg en Welzijn.

Reinier van Lanschot is co-president van Volt Europa en mede-oprichter van de Nederlandse afdeling.

Tonko van Leeuwen is oud-medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting en oud-hoofdredacteur van *Idee*.

Kiza Magendane is politicoloog en schrijver. Daarnaast is hij werkzaam bij The Broker, een kennismakelaarsorganisatie voor duurzame en inclusieve ontwikkeling.

Carla Moonen is Eerste Kamerlid namens D66 en bestuursvoorzitter van Koninklijke NLingenieurs.

Liza Mügge is universitair hoofddocent politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Rudi Nieuwenhoven is lid van D66 sedert 1966.

Gijs van Oenen is universitair hoofddocent filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Zahra Runderkamp is politicoloog en promovenda aan de Universiteit van Amsterdam.

Devika Partiman is oprichter van Stichting Stem op een Vrouw.

Marietje Schaake is directeur van het Cyber Policy Center aan Stanford University in Californië.

Marty Smits is sociaal ondernemer en voormalig voorzitter van de Permanente Programmacommissie van D66.

Joost Sneller is Tweede Kamerlid namens D66.

Simon van Teutem studeert Philosophy, Politics and Economics aan de University of Oxford.

Casper Thomas is correspondent voor *De Groene Amsterdammer* en *Het Financieele Dagblad* in Washington D.C.

Tamar de Waal is universitair docent algemene rechtsleer aan de Amsterdam Law School van de Universiteit van Amsterdam.

idee

redactie

Joost Röselaers
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Cécile Insinger
Piet van Mourik
Gosse Vuyk

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Mark van Ostaijen
(voorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
Han Polman
Sabine Verschoor
Ad van Vugt

aan dit nummer werkten mee

Laurens van Apeldoorn
Joris Backer
Lisanne de Blok
Coen Brummer
Laura Burgers
Joris Canoy
Marieke van Doorn
Pieter Fokkink
Paul Frissen
Afke Groen
Steven van Hoogstraten
Casper Jongeling
Thijs Kleinpaste
Joanne Kellermann
Reinier van Lanschot
Tonko van Leeuwen
Kiza Magendane
Carla Moonen
Liza Mügge
Rudi Nieuwenhoven
Gijs van Oenen
Zahra Runderkamp
Devika Partiman
Marietje Schaake
Marty Smits
Joost Sneller
Simon van Teutem
Casper Thomas
Tamar de Waal

N° 209

jaargang 41, nummer 2
juli 2020

idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

© 2020
ISSN 0927-2518

De stille coup

De belofte waarmee sociale-mediaplatforms zoals Facebook en Twitter de wereld veroverden, was er onmiskenbaar een van democratisering. Het monopolie van traditionele media, maar ook van politieke machthebbers zou door het versterken van de stem van individuele internetgebruikers gebroken worden. Ook de zoekmachine van Google zou informatie en kennis voor eenieder beschikbaar maken – gratis.

De belofte van democratisering verklaart misschien waarom volksvertegenwoordigers en bestuurders met een daadwerkelijk democratisch mandaat de machtsgreep niet zagen aankomen. Waar zij bondgenoten verwachtten in de technologieplatforms, hadden zij te maken met coupplagers.

Niets minder dan een stille machtsgreep heeft plaatsgevonden met de digitalisering van informatie-ecosystemen. Er is geen sector waarin digitalisering niet door grote bedrijven wordt doorgevoerd. Technologie is overal.

Overheden missen niet alleen essentiële technologische kennis, maar ook het vermogen die kennis nog aan te trekken. Op Stanford University worden mijn informaticastudenten met mooie salarissen naar grote bedrijven gelokt. Hun hart gaat dan misschien uit naar de publieke zaak, overheden zijn niet de plekken waar baanbrekende innovaties met maximale *compute* worden gedaan. In Nederland is dat niet anders. Zo worden technologiebedrijven steeds machtiger, en overheden steeds minder bekwaam in het behartigen van het publieke, democratische belang.

Macht zonder tegenmacht, politiek zonder democratisch mandaat, bestuur zonder onafhankelijk toezicht of zelfs het inzicht

in wat de macht van technologiereuzen precies is. De belangrijkste elementen van de rechtsstaat kunnen door de privatisering van de digitale samenleving niet meer gegarandeerd worden. Toezichthouders, journalisten, maatschappelijke organisaties en burgers kijken steeds vaker naar een machtige zwarte doos waarin door algoritmes besloten wordt over rechten, vrijheden en democratisch debat. Met data als belangrijkste ingrediënt voor toekomstige technologieën zoals kunstmatige intelligentie, is ook de hypotheek op de toekomst aan bedrijven gegeven. De vraag wat het liberalisme nog wezenlijk betekent, wanneer mensen in verregaande mate worden gestuurd door commercieel gedreven technologie, is geen *science fiction*.

Het klonk aantrekkelijk. Met dank aan mobiele telefoons en een internetverbinding zouden eerder verstomde stemmen gehoord worden. Nu klinkt die belofte hol en is juist het tegenovergestelde is gebeurd. Sociale-mediabedrijven zijn zelf de nieuwe monopolisten, en macht werd geprivatiseerd. Nu we weten dat digitalisering bijna altijd privatisering betekent, en technologieplatforms nooit ontworpen werden met democratische principes in als ondergrond of doel, is het dringend de rechtsstaat te versterken.

Als er behalve onderwijs een thema is waar D66 bekend om zou moeten staan, is het wel rechtsstatelijkheid. Het is dan ook essentieel dat we onze blik verbreden naar wat er op het spel staat: niet alleen het recht op privacy, of de behoefte aan het beschermen van data, nee, de rechtsstaat zelf wordt via privaat bestuurde technologiebedrijven gekaapt. Het is de hoogste tijd dat in de digitale samenleving tegenmacht beter wordt georganiseerd en democratisering niet alleen een holle belofte is, maar gestalte krijgt, met een rechtsstatelijk mandaat.

Marietje Schaake

Directeur Cyber Policy Center, Stanford University (vs)